

A KIRÁLYI MEGYE KATONAI SZERVEZETE A TATÁRJÁRÁS KORÁBAN

Molnár József

A magyar hadseregnek a muhi csatában egy alacsonyabb fejlettségi fokon álló hadseregtől elszenvedett döntő vereségének fő okait kül- és belpolitikai tényezők magyarázzák meg. A vereségnek azonban megvoltak a speciális katonai okai is. A vereség katonai okai közül a döntő tényező a magyar hadszervezet átmeneti jellege volt. Muhinál a magyar hadsereg egy részét még a királyi megye rendszerére felépített megyei egységek alkották. Tatárjáráskori hadszervezetünk fejlődésének lényege ennek a megyei szervezeti formának a felbomlása. Ezzel a bomlási folyamattal párhuzamosan játszódott le a feudális nagybirtok szervezeteileg önálló magánhadseregeinek a túlsúlyra jutása az ország haderején belül.

I.

A királyi megye katonai szervezete

A királyi megyének és a királyi megyékben megszervezett királyi népeknek a feudális-hadseregen belül betöltött szerepe a magyar hadtörténet egyik igen jelentős kérdése. Ezért érdekes historiográfiai szempontból, hogy régebbi történetírásunk nem dolgozta fel katonai szempontból a királyi megyék történetét. 19. századi történetírásunk inkább a kérdés közigazgatástörténeti oldalát igyekszik megvilágítani, a királyi megye és a kialakuló nemesi megye viszonyát boncolgatja. Összefoglaló munka a megyék katonai szerepéről nem született. A megyének erre a katonai funkciójára Horváth Mihály mutatott rá legelőször 1842-ben megjelent Magyar történetében, majd néhány esztendővel később „A magyar honvédelem történeti vázlata” című cikkében. Szalay László jut legközelebb a királyi megye katonai szervezetének megértéséhez, amikor rámutat e katonai szervezet népi jellegére és amikor felhívja a figyelmet arra, hogy a 13. században — amikor a legtöbb forrásanyagra tudunk támaszkodni a királyi megye szervezetének megrajzolásához — lényegében már letűnőfélben levő szervezeti formával van dolgunk,

amelynek funkcióit a korszerűbb, banderialis jellegű hadseregrendszer veszi át.¹

Pesty Frigyes 1882-ben megjelent összefoglaló munkája inkább az egyes várispánságok történetét taglalja és elsősorban a történeti földrajz kérdéseit tartja szem előtt. Foglalkozik ugyan a megye katonai szervezetével is, de azt a várjobbágyok katonai szervezetére korlátozza. A várnépek szerinte nem tartoznak a megyei hadhoz, csak rendkívüli esetben – ha a végszükség úgy hozza – vonulnak hadba.²

Régebbi történeti irodalmunk nem ismerhette fel a várbirtok parasztságának az ország védelmében betöltött szerepét.³ A várbirtokok parasztjai által teljesített fegyveres szolgálat elismerése ellentétben állott azzal a teóriával, amely a magyar nagybirtok előjogait az ország védelmében szerzett „elévülhetetlen” katonai érdemekkel igyekezett igazolni. Álláspontjuk megvédése érdekében a források félremagyarázásának módszerétől sem riadtak vissza. IV. Béla ismert 1243-as oklevelét, amely szerint a trencsényi várnépek „in cabatis” harcolnak a tatárok ellen, oda magyarázzák, hogy a „cabatus” szónak itt nincs semmi katonai szolgálatra valló jelentése, lévén az a guba szó egyszerű latinizált alakja (guba – gubatus – gabatus – cabatus) miszerint tehát bebizonyíttatik, hogy a derék trencsényi várnépek nem katonáskodtak, nem szolgáltak semmiféle páncélban, hanem egyszerűen gubákban.⁴ (Cseppet sem kell csodálkoznunk, hogy ezt az érvet még Pesty sem tartja elég meggyőzőnek.) Ha nem is születhetett összefoglaló munka az Árpádok korának hadszervezetéről, mégis több olyan írás látott napvilágot, amely kisebb vagy nagyobb mértékben, de kapcsolatban van a téma keretébe tartozó részproblémákkal. (Elsősorban Erdélyi, Tagányi, Pauler, Mályusz Elemér és Váczy Péter egyes munkái.)

*

A királyi megye eredetét vizsgálva megállapíthatjuk, hogy visszavezethető a szláv államszervezetig. A szláv államszervezet romjaira épült. A honfoglalás után a szláv uralkodó osztály egy része a fejedelem szolgálatába szegődött. A behódolt szláv „zsupan”-ok megmaradtak a szláv megyék élén, így a fejedelem rajtuk keresztül, a megyeszervezet felhasználásával zsákmányolta ki a szláv parasztokat. A fejedelmi törzs által megszállott területeken tehát a szláv megyeszervezet túlélhette a kalandozások korát.

A kalandozások hatására meggyorsult a magyar társadalom osztályokra való bomlásának a folyamata. Társadalmunk belső ellentétei elérkeztek arra a fejlődési fokra, ahol az uralkodóosztály számára szükségserűvé vált az állam megszervezése. A kiindulópontot a szláv megyeszervezet maradványai szolgáltatták. Előbb csak a fejedelmi törzs által megszállott területeken építik ki a megyeszervezetet. Az állam-

¹ Szalay László: Magyarország története II. k. 5. o.

² Pesty Frigyes: A magyarországi várispánságok története, különösen a XIII. században. 76. o.

³ Csak kivételként lehet említeni Pergert, Palugyai Imrét és Erdélyi Lászlót, akik a várjobbágyokkal együtt a várnép katonai szolgálatát is elismerik.

⁴ Pesty: i. m. 83. o.

alapítás belső harcaiban a külföldről jött lovagok mellett a megyék szláv eredetű várkatonasága már kiemelkedő szerepet játszhatott. A törzsi arisztokrácia leverése után a fejedelem kiterjeszti a megyeservezetet az ellenszegülő törzsi arisztokrácia birtokaira is. Ezek a birtokok a fejedelem, később a király tulajdonába kerültek.

Ebben a korszakban a királyi birtokok vannak túlsúlyban az ország egész területén. A királyi megye földállaga azonban nem foglalja magába a király birtokainak összességét, ugyanúgy, mint ahogy a megye joghatósága sem terjed ki a királyi népek összességére.

Mindenek előtt külön szervezeti keretbe vannak összefoglalva a királyi udvarnokok, akik nem a megyék központjait képező várak körüli szolgálatra vannak kötelezve, hanem az egyik birtokról a másikra utazó király és királyi kíséret körül szolgálnak, vagy egy-egy királyi „curtis”teendőit látják el. Az udvarnokok saját comeseik és jobbágyaik irányítása alatt, a várnépektől különálló centurionátusokba szervezve végzik szolgálataikat.⁵

Különálló gazdasági szervezetükből következik, hogy bírói hatáskör tekintetében sem tartoznak a megyésispánok joghatósága alá. A várnépek és várjobbágyok fölött a várispán és a curiális comes ítélkezik, az udvarnokok és jobbágyaik felett pedig a nádor — mint az udvarhoz tartozó népek legfőbb bírása — tesz igazságot.⁶ De a nádor hatásköre növekedik, a nádori méltóság csak pusztá nevében őrzi meg eredeti funkciójának, az udvarhoz tartozó népek igazgatásának a nyomait. Az udvarnokok fölötti joghatóság azonban még ezzel sem száll át a megyésispánra vagy helyettesére, hanem megjelennek az udvarnokok új bírái; az udvarnokok pristaldusa és az udvarnokok curiális comese. Máté nádor 1282-ben megerősítette az udvarnok-comesek fiainak szabadságát és eltiltotta az udvarnokok pristaldusát, hogy rajtuk megszálljon vagy felettük ítélkezzenek.⁷ A fancsali királyi udvarnokok Váradon az urvarnokok curiális comese előtt vallják, hogy bizonyos szabadokat igazságtalanul vádoltak.⁸ Az udvarnokok szervezete annyira különálló, hogy amikor Sixtus mester az esztergomi káptalan olvasókananoka, mint a király által delegált bíró a Buruzd-falusi királyi udvarnokok és a Ják nembeli nemesek közötti földvitában ítél, külön udvarnok megyéről beszél.⁹

De nemcsak az udvarnokok állnak kívül a királyi megyén, hanem — tekintsünk most el a várnépektől — a többi királyi népek is. Az árpási besenyők a nádor joghatósága alá vannak rendelve, külön come-

⁵ 1250-ben Roland nádor előtt a csallóközi udvarnokok 13 centuriója Ivalmust, Eliast és Chenát udvarnokoknak vallják. A nádor a csallóközi udvarnokok comesétől megtudván az igazságot, az udvarnokok centurióival szemben előbbieik szabadságát írásba adja. (Wenzel: AÜO II. 216. o.) 1255-ben Miklós tárnokmester, az udvarnokfődek ügyében delegált bíró ítél bizonyos, Szántó-helységhez tartozó föld ügyében a vezsprémi püspök és a királyi udvarnokok között. Az udvarnokokat a zalai királyi udvarnokok comese vezeti. (Hazai Okmánytár V. 26. o.)

⁶ Váradi Regestrum 100. §. Wenzel: AÜO, II. 216. o.

⁷ „... generalis prestaldus Uduornicorum nec descendere possit super ipsos, nec eiam eos iudicare vel citare vel citentur iuxta libertatem eorundem.” (Wenzel: AÜO. IV. 243. o.)

⁸ Váradi Regestrum 100. §.

⁹ „... quod nobis pro exequendo mandato Regis in comitatum Vdwornicorum de Sag venientibus...” (Wenzel: AÜO VIII. 399. o.)

sük és jobbágyaik vannak¹⁰ A Váradi Regestrum 279. esetében a Tárnok falusi Farkas és Suka között fentforgó ügyben Iseph, a tárnokok curiális comese íté, a 331. esetben meg a királyi precok curiális comese szerepel. A sempteí vár jobbágyai és a királynői precok jobbágyai közötti ügyet sem a sempteí comes, hanem a bevádolt fél, a királynői jobbágyok bírása, Gyula, a királynő curiális comese tisztázza.¹¹ Ezek után cseppet sem kell csodálkozní, ha arról hallunk, hogy még a királyi bölényvadászoknak is van külön ispánjuk, sőt még külön vicariust is tart maga mellett a bölényvadászok közötti igazságoztogatásra.¹² Maradjon utolsónak a korai feudalizmus társadalmának közigazgatási széttagoltságára legjobban jellemző példa, Kun László egyik adománylevele. 1275-ben Pál mesternek, a veszprémi prépostnak adományozta Simont, a fegyvernökök jobbágyát, két fegyvernököt, a hercegi népek három jobbágyát, a királynő népei közül pedig két tárnokjobbágyot és több királynői szakácsot, intve a fent felsorolt kondíciójú népek összes comesét és curiális comesét, nehogy adományával szemben bármí módon ellenkezzenek.¹³

A várszervezetén kívül álló királyi népek azonban nem minden vonatkozásban függetlenek a királyi megyétől. Földjeik nem tartoznak ugyan bele a királyi megye földállagába, de beletartoznak a megyébe, mint területi egységbe. A megye területe (paróchiája) és a megye földállaga nem esnek egybe. A megye földállaga a várföld. Amikor a király megyét adományoz, csak a megye központját képező vár földjeit adományozza és a megyén keresztül befolyó királyi jövedelmeket. 1211-ben II. Endre a topuszkói apátnak adományozza Gora megyét. Az adománylevélből kitűnik, hogy a megyével milyen népeket adományozott. Adományozta a megye összes tartozékát, a castrensisek és jobbágyok összes szolgáltatásaival együtt, minden függelmet és szolgálatot, amint azokat Szlavónia hercege, vagy Gora megye comese bírta.¹⁴ A várjobbágyokon és a várnépeken kívül csak szolgákra utal az adománylevél, udvarnokokat, tárnokokat vagy egyéb királyi népeket nem említi. De amikor az adományozás révén magánföldesúri függésbe került királyi népek megtagadják szolgáltatásaikat az apáttal szemben, vagy szökdösní kezdenek, Endrének az ügygel kapcsolatban kiadott mandátuma már csak castrensisekről és jobbágyokról tud a szóbanforgó területen.¹⁵ Az 1213-as év alatt keltezett, de valószínűleg 1224–25 táján, a Domaldus per alkalmával hamisított két oklevél sem tesz említést a castrensiseken és a

¹⁰ „... Bissení de Arpas, ad nos uidelicet Palatinum pertinentes...” (Endlicher: Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana, 419. o.)

¹¹ Váradi Regestrum 363. §. Pauler: Megye? Várispánság? Századok, 1822. 208. o.

¹² Joachim „... uicarius iudex Ladislai comitis uenatorum bubalinorum...” Váradi Regestrum 290. §.

¹³ „... ut nullus Comitum vel Curialiumcomitum Condicionum prescriptorum contra huius nostre donacionis tenorem audeat retractacionis quidpiam attemptasen...” Hazai Okmánytár, V. 53. o.

¹⁴ „Statuimus ergo quod memorata ecclesia... omnia iura predicta comitatus de Gorra... perpetuoque possideat sub eius libertatis integritatisque tenore, quo duces Sclavonie seu comites de Gorra eadem antea possiderunt, sive ea sint in terris, sive in pratis... sive in servis iobagionibus sive castrensibus cum integris in tegris eorum serviciis et redditibus, quibus duci vel comiti servire consueverant...” Smeiklas: Codex Diplomaticus... III. 103. o.

¹⁵ Wenzel: AUO XI. 121. és 126. o.

— valószínűleg már a megye adományozása utáni időben betelepült — hospeseken kívül más népelemekről.¹⁶ Ugyanígy 1263-ban, amikor IV. Béla Luchman megyét adományozza, a várjobbágyok, jobbágyfiúk és castrensisek szolgáltatásain kívül más királyi népek szolgáltatásaira nem utal. Ha a megye gazdasági szervezetébe más királyi népek is tartoztak volna, adományozásukról és szolgáltatásukról szintén intézkedne az oklevél.¹⁷

Ezekből az adatokból azonban semmiképpen nem lehet arra a következtetésre jutni, hogy a megye területe és közigazgatási hatásköre leszűkíthető a várföldekre. Attól, hogy a megyéből — mint gazdasági szervezetből — kirekesztjük a várszerkezeten kívül álló királyi népeket, a királyi megye valóban megszűnik, mint minden királyi birtokot átfogó gazdasági szervezet. De átfogó gazdasági szervezet marad az olyan királyi jövedelmek behajtása tekintetében, amelyek kondíciójuktól függetlenül terhelik az összes királyi népeket. Az udvarnokok, lovászok, királyi mosónépek és mások függetlenek a megyétől, de csak mint udvarnokok, lovászok és mosónépek. De a collecták, csebrek, a várhoz tartozó út, rév és hídvámok vagy egyéb, több királyi népet terhelő szolgáltatások szempontjából beletartoznak abba, mégpedig abba a megyébe, amelyiknek kerületében földjeik fekszenek. A királyi lovászok házait éppen úgy felkeresi a collectát behajtó várjobbágy, mint ahogyan a királyi íjjászok szőleje után beszedi a cseberadót a királyi megye embere.¹⁸ Az egyházi népek ugyanúgy vágják a gyeput, a serviens falujából ugyanúgy sáncmunkára megy a paraszt a várnagy rendeléséből, mint ahogy a castrensis elindul szekerével, hogy követ fuvarozzon századosa vagy tizedese parancsából a vár erősítésére. Ez éppoly természetes, mint az, hogy a megyésispán nem szedi a pohárnokoktól a pohárnokok comesének és a királynak járó boradót, és a királyi precók comese nem szedet dénárokat.

*A megye tehát területi egység, de a megye területi egységén belül élő népek gazdasági és jogi tekintetben nem egyenlő mértékben függenek a megyétől. A királyi megyét sem gazdasági, sem bíraskodási, sem katonai szempontból nem foghatjuk fel úgy, mint abszolút egységet, hanem csak mint a különböző rendeltetésű királyi birtokokra, valamint a magánföldesúri birtokokra jellemző gazdasági és jogi különbségek viszonylagos egységét.*¹⁹

¹⁶ „Hospites autem et castrenses tocius prenominati Comitatus...” (Wenzel: AUO XI. 116. o.) „Hospites autem et castrenses eiusdem comitatus...” (Wenzel: AUO. XI. 119. o.) Szentpétery Imre: II. Endre király oklevelei a topuskói apátság részére. Fejérpataky emlékkönyv, 346. o.

¹⁷ „Volentes et statuentes, ut iobagiones Castri, filii iobagionum, qui Kelthiobagfyu dicuntur et castrenses ipsius, eadem libertate et servicio, quibus nobis seruire tenebantur, et Comitii per nos constituto, sepedicto Magistro Laurencio seruire teneantur, (Wenzel: AUO VIII. 49. o.)

¹⁸ A Sopron megyében lakó királyi íjjászok a szőlőik után fizetendő csebrek miatt vitába keverednek Beza fiával, Istvánnal, a csebrek akkori beszédőjével. Bár nem tartoznak a megyeszervezetbe (földjeik adományozásakor, vagy nemestítésükkor a király sose beszél a vár vagy a comes fennhathatósága alól való felmentésről), az úgy természeténél fogva Lőrinc mester soproni comes ítélt köztűtük. (Fejér: CD, V/1. 23. o.)

¹⁹ A király megye földrajzi értelemben vett területi egysége is viszonylagos. Egyik megye területén belül találkozunk elszórtan más megyéhez tartozó várföldekkel is.

A királyi megye a legátfogóbb közigazgatási egység, mivel bizonyos vonatkozásban összefoglalja az összes királyi birtokot, meg a magánföldesúri birtokokat is. A megye gazdasági központja egy királyi vár. Ide gyűjtik össze a megye területéről befolyt termény- és pénzadót, majd innen továbbítják Szent Mihály napig Esztergomba, miután a megyéispán kivette belőle az öt megillető egyharmadot és az egyház is megkapta az utána járó tizedet.

A központot képező királyi vár körül tömörül a megye katonai szervezete is. Ez a katonai szervezet biztosítja a királyi jövedelmek behajtásához szükséges fegyveres erőt, de ugyanez a szervezet védelmezi háború esetén a várban felhalmozott terményeket és a megye területéről a vár védelme alá futó lakosságot is. Ez a szervezet állítja ki a királyi haderő egy tekintélyes részét.²⁰

A megye katonai szervezetének gazdasági alapját a királyi birtokok egyik csoportja, a várföldek képezik. A megye hadseregének emberanyagát pedig a várföldeken élő várnép. (*Populus castri, civis castri, civiles castri, castrenses.*) A várnép katonai és egyéb szolgáltatásait századokba és tizedekbe szervezve a századosok (*centuriones*) és tizedesek (*decuriones*) vezetése és ellenőrzése alatt teljesíti. A tisztségviselők a várjobbágyok rétegéből kerülnek ki.

A várnépek és várjobbágyok eredetüket tekintve, vagy a régi szláv várkatonaságból kerültek ki, vagy a nemzetiségi társadalom lesüllyedő szabadjaiból.

A legfontosabb kérdés, amit a várjobbágyok és várnépek egymáshoz való viszonyával kapcsolatban fel kell vetnünk az, hogy kizsákmányolási viszony áll-e fenn a két csoport között, vagy nem. Pesti Frigyes a „Magyarországi várispánok története” c. művének 72 oldalán a következőket írja: „El nem dönthetjük, vajjon a várjobbágyok magok művelték-e földjeiket, vagy a várszolgák feladata volt-e az. Az a tény, hogy forrásaink soha nem tesznek említést a várjobbágyok és a várszolgák közt a föld megművelési kötelezettségéből származó viszályokról, inkább az elsőre enged következtetni.

Hogy e kérdésre a közölt idézet álláspontjánál megnyugtatóbb választ tudjunk adni, mindenek előtt meg kell határoznunk a várnépek és a várjobbágyok osztályhelyzetét, mindkét csoportnak meg kell állapítani a korai magyar feudalizmus társadalmi rendszerében elfoglalt helyét. Meg kell vizsgálni mindkét rétegnek a termelőeszközökhöz, elsősorban a legdöntőbb termelőeszközökhöz, a földhöz való viszonyát.

A föld, amelyen élnek, mind a várnépek, mind a várjobbágyok esetében a vár tulajdona. Mivel földjeiket a vártól kapják művelésre,

²⁰ Előbb Botka Tivadar (a Századok 1870–71–72-es évfolyamaiban megjelent cikkeiben), majd Pesty Frigyes: Az „Eltűnt régi vármegyék” és „A magyarországi várispánok története” c. munkában arra az álláspontra helyezkedik, hogy I. István korától egészen a tatárjárásig egymástól különböző szervezetként léteztek a főispánok által igazgatott közigazgatási megyék és a várispánok fennhatósága alatt álló katonai megyék. Ez az álláspont onnan következett, hogy képtelenek voltak feloldani a különböző királyi és magánföldesúri birtokoknak a királyi megyéhez való különböző viszonyát a megye viszonylagos egységében. Pauler Gyula a Századok 1882-es évfolyamában megjelent két cikkében megcáfolta a közigazgatási és katonai megyék különbségének ezt a teóriáját.

a várnak tartoznak szolgálni. A vár, mint személytelen tulajdonos jelenik meg ebben a szemléletben előttünk.²¹ A várak ellátására szánt királyi földeken élő várnép nemzedékeken keresztül igaz a vár körül. Gondolkodása eltorzítja a valóságot, a távol levő igazi tulajdonos, a király helyébe a várat, amelynek sáncait fáradságos munkával ássa, amelynek falaihoz ökreinek elcsigázásával fuvarozza a követ meg a gerendafát, amelynek kapuit és falait békében és háborúban fegyveres kézzel őrzi, az erődítményt, ezt a fetiszizált tárgyat teszi meg tulajdonosnak. A királytól való függés, mint a vártól való függés tükröződik a várnép tudatában. (Ez a szemléletmód annyira átítatja a várnép gondolkodását, hogy a várnak a „tulajdonjogát” annyira sérthetetlennek veszi, hogy a király, az igazi tulajdonos által eladományozott várföldeket a vár birtokjogára való hivatkozással erőszakosan visszafoglalja, vagy a kiküldött királyi bírák előtt visszaköveteli.) Így sikkad el a király és a castrensis közötti kizsákmányolási viszony és helyettesítődik a várnép és a vár közötti szolgálati viszonyal. A valóságban nyoma sincs a régi szabadparaszti viszonyoknak. A régi szláv várkatonaság már mint kizsákmányolt paraszt lépett át a szláv megyéből a magyar megyébe és a szabad pástor is azzá vált attól az órától kezdve, amikor az első barázdát szántotta a király földjén. A várnép földközössége sem azonos a régi szabadparaszti közösségekkel, hiszen a közösen használt föld nem a közösség tulajdona. Századaik és tízeideik csak elnevezésükben őrizték meg a katonai demokrácia korának hasonló elnevezésű szervezeteit. A szabad pástorok századai vérségi alapon szerveződtek, a várnépek századai pedig az államszervezet keretébe tartozó viszonylagos területi egységek. De ennek ellenére a földközösség ugyanúgy, mint a centurionátusok alapot adnak a várföldek megvédéséért vívott harcban a közös fellépésre.

A várnépek csak egy tekintetben őriztek meg valamit a szabadparaszti szabadságból. Megőrizték az elidegeníthető föld birtoklásának lehetőségét. Vásárolt földjeiket szabadon elidegeníthetik. A birtokképességnek ez a lehetősége azonban csak a legritkább esetben válhatott valósággá. A szolgáltatások terhe lehetetlenné tette a földvásárláshoz szükséges értékek felhalmozását. Forrásaink csak igen szórványosan ismernek eseteket a várnépek körében földeladásra, vagy elzlogosításra.²²

²¹ A megye földállagához tartozó földek adományozásakor a királyi oklevelek is igen gyakran tesznek említést a várak földtulajdonáról. IV. Béla Újvár megye több földjét „sub eisdem metis et terminis, sicut dictum castrum ipsas haectenus dinoscitur possedisse...” adományozza. 1249. (Wenzel: AUO VII. 281. o.) Ugyanígy Kokos nyitrai várföld esetében „...sub eisdem metis et terminis quibus idem castrum Nitriense possidebat.” 1265. (Wenzel: AUO. VIII. 128. o.)

²² Fulcerius veszprémi presbiterről tudjuk, hogy a zalai vár civiseitől vásárolt földet, amelynek birtokában III. István 1164 körül meg is erősíti őt. A várnépeknek ez a birtokképessége azonban nemcsak a felemelkedés, hanem a társadalmi süllyedés eszköze is válhat. Lilla civilis Fulcerius szolgálai közé került, mivel 10 pnezányi adósságát nem tudta kifizetni. (Fejér: CD. IX. 7. 631. o.) 1226 körül a banai vár két castrensise zálogosít el 3 arátrum földet. (MODL. 95 538.) A veszprémi püspök egyik jobbágyának megölésével vádolt Chataber és fia, somogyi castrensisek, mivel a vérdíj fejében rájuk kiszabott 11 márkát nem tudják kifizetni, Acha-i földjük felét adják a püspöknek. (MODL. 40 066.)

A várjobbágyok birtokjoga hasonló. A várjobbágysággal kapcsolatos szolgáltatukat hasonlóan a várnépekhez, a várföldekből bírt földjeik használatáért teljesítik. Mi sem természetesebb, hogy a várnépekhez hasonlóan megvan a lehetőségük föld vásárlására. De a földvétel vagy eladás, ami a várnépek esetében kivételes jelenség volt, a várjobbágyok felső rétegénél általános jelissé válik. A földvásárló vagy földet eladó gazdagabb várjobbágy alakja annyira ismert okleveles emlékeinkből, hogy idevonatkozó konkrét eseteket nem is érdemes felsorolni. A szolgát vevő vagy szolgát eladó várjobbágy szintén gyakori.²³

A várjobbágyok gazdagabb, előkelőbb rétege a katonáskodáson kívül más szolgáltatással nem tartozik. Kevesebb a teher, nagyobb a föld, inkább gyarapodnak. A megye haderején belül sokan közülük mint tisztek szolgálnak, háború esetén csak több jut nekik az ispánok által a szákmányból meghagyott morzsákból, mint az egyszerű várkatonaságnak. A várjobbágyi szolgálatot vállaló módosabb szabad, amikor a vár kötelékébe lépett, már hozhatott magával egy-két szolgát, a várföldből nagyobb darabot tudott felfogni művelés alá, könnyebben összegyűjthette a földvásárláshoz szükséges értékeket mint szegényebb osztályostársa, aki családján és néhány lovon vagy harmon kívül egyebet nem hozott a várföldre és így szükségszerűen a szláv várnép közé szorult. Ugyanígy jobb anyagi körülményekhez juthattak a régi szláv megye népeinek tisztjei is.

Összefoglalva: A várjobbágyok és várnépek birtokjoga abból a szempontból, hogy mindkét népcsoport a várföldekből való birtoklás ellenében teljesíti különböző szolgáltatásait és hogy mindkét népelemnek elvileg lehetősége van elidegeníthető föld vásárlására, nem különbözik egymástól. De különbözik ez a birtokjog a királyhoz való viszony tekintetében. Kun László 1274-ben Debrente földet Zsidó fia Zsidónak adományozta. Az adománynak többen ellentmondtak olyan megindokolással, hogy a jelzett földön várjobbágyok laknak. A király kivizsgálgatván az ügyet megállapítja, hogy Debrente földön csak castrensisek laknak, ezért a királynak joga van azt adományozni.²⁴ Ez a lényege a várjobbágy és várnép között fennálló jogi különbségnek. (Gyakorlatilag azonban mind majd látni fogjuk — ez a jogállapot sem érvényes az egész várjobbágyságra.)

A várjobbágy birtokát a tulajdonjog szempontjából két különböző részre kell osztanunk. Az egyik rész a várirtokból művelt föld, amely után jobbágyi szolgálatát teljesíti. A másik a vásárolt vagy örökjogon bírt föld, amely nem tartozik a várkötelékbe, amelyet szabadon elidegeníthet. Amíg a várföldet vagy szerzett birtokát családjával műveli, tulajdonjoga csak annyiban különbözik a várnépek tulajdonjogától, hogy földjét a király nem adományozhatja. De attól a pillanattól kezdve,

²³ A várnépek köréből egyetlen adatunk sincs arra vonatkozólag, hogy szolgálakkal rendelkeztek volna, bár V. Istvánnak az őrimagyaródsi spekulátorok számára adott kiváltságlevele (1270) utal ennek a lehetőségére az örökös nélkül eihalt spekulátor vagyonának öröklési rendjéről hozott passzusában.

²⁴ „... quod ydem non iobagiones, sed populi fuerint dicti Castri, et nullus iobagio castri super eadem residebāt nosque rite terram populorum castrensius conferre poteramus.” Hazai Okmánytár V. k. 50. o.

amikor a várjobbágy szolgát vagy szabadost hoz birtokára, amikor a várbirtokból felfogott földeket vagy örökjogon bírt birtokát szabadosok vagy telekre ültetett szolgák munkálják meg, amikor a föld tulajdonjoga kiegészül a földet megművelő emberek feletti hatalommal a várjobbágy birtokjogának a lényege változik meg, a várjobbágy a feudális földtulajdon birtokosává lesz. Ekkor már csak az különbözteti meg a királyi serviensektől, hogy földjeinek egy részét a várbirtokból birtokolja és ezért felbonthatatlan szolgálati viszony fűzi a várhoz.

De térjünk vissza a várjobbágy és a várnép egymáshoz való viszonyának tisztázásához. A fentebb elmondottakból következik, hogy a termelőeszközökhöz való viszony tekintetében különbségek lehetnek a várjobbágyok és várnépek között. A gazdagabb várjobbágy szert tehet feudális földtulajdonra, a várnép nem. Ez a különbség azonban nem tételezi fel a várjobbágyok és várnépek között fennálló kizsákmányolási viszonyt, hiszen ennek a különbségnek a forrása a várjobbágyok földjén dolgozó szolgáltnak és szabadosoknak a kizsákmányolása. De egy más szempontból, a társadalom által termelt javak elosztása szempontjából fennállhat közöttük ez a kizsákmányolási viszony.

Az a tény, hogy a 13. században a várnépek közvetlenül sem munka, sem pénzjáradékkal nem tartoznak a várjobbágyoknak, csak a közvetlen kizsákmányolás lehetőségét zárja ki. Ha a kérdést csak erről az oldaláról igyekszünk megközelíteni, a közvetlen kizsákmányolási viszonyt csak a király — mint a földek birtokosa — és a várnép között tudjuk kimutatni. A közvetett kizsákmányolás lehetősége fennáll a várjobbágyok és várnépek viszonyában is. Azok a várjobbágyok, akik a királyi megyében tisztséget töltenek be — decuriok centuriok, vagy mint a 13. században gyakran előfordul: curiális comesek — tisztségükön keresztül részesednek a várnépek szolgáltatásaiból. Kálmán első törvénykönyvének 79. fejezete világosan bizonyítja ezt. A szolgáltatások behajtását a tisztséget viselő jobbágyok sokszor még a „törvényes” kezeket túl is gyakorolják, mint ez a Várad Regestrum 44. pontjában Vajda centurio eseténél láthatjuk. Mindebből azonban az is következik, hogy a várjobbágyok rétegét egészében nem sorolhatjuk az uralkodóosztály közé. László és Kálmán korának valamennyi decuriója és centuriója, valamint a tisztségek viselőinek összes leszármazói büszkélkedtek a jobbágy vagy jobbágyfiú névvel, még akkor is, ha ők már semmiféle tisztséget nem töltöttek be a megyén belül. A tisztséget nem viselő várjobbágyok — ha nem élnek földjeiken szolgák vagy szabadok — nem tartoznak az uralkodóosztályhoz és csak annyiban különböznek a várnépektől, hogy a várnépek kötelezettségeinél jóval enyhébb feltételek között szolgálnak a várnak.

Forrásaink sok olyan esetet örökítettek meg, amikor castrensisek magukat a várjobbágyok közé sorolják. A szolgagyőri várhoz tartozó Tőnye falusi Jónás castrensis testvéreivel együtt azt állítja magáról, hogy a várjobbágyok közé tartozik. Egy másik esetben szintén a szolgagyőri várhoz tartozó, öt nehezéket fizető várnépekről hallunk, akik várjobbágyi állapotukra hivatkozva lépnek ki a földközösségből. A Zsidó

fia Zsidónak adományozott Debrete földön élő castrensisek hasonló esetét már ismerjük.²⁵

Az is előfordul, hogy castrensisek szentkirály jobbágyokat vádolnak azzal, hogy nem várjobbágyok, hanem szintén a várnépek közé tartoznak. A Sapur-i századoság Curnust falusi castrensisei több Sas falusi várjobbágyot állítanak ilyen váddal bíró elé. Hasonlóan járnak el várnépek a Várad Regestrum 360. esetében. Vajda centurió a Várad Regestrum 44. esete szerint várjobbágyokon hajtotta be a castrensisek adóját. De még az is előfordul, hogy várjobbágyokat büntetésből a várnépek közé sorolnak. Így járt Waracysk fia Stanysek meg egész nemzetsége, akiket Béla herceg a fuvarozó várnépek közé sorolt, mivel a nemzetség egyik tagja szemtelenül válaszolt valamit a hercegnek egy bírósági ügygel kapcsolatban.²⁶

Ezek az esetek nemcsak azt bizonyítják, hogy a 13. században a várnépek állandó törekvése a várjobbágság soraiba való bejutás vagy hogy a várnépek terheik előnyösebb megosztását szem előtt tartva várjobbágyokat igyekeznek soraik közé vonni. Bizonyítják azt is, hogy ebben a korban a várjobbágyok és várnépek közötti távolság nem áthidalhatatlan, hogy földjeik nagysága és életmódjuk nagyjából meg egyezzenek. Áll ez a megállapítás elsősorban azokra, akik a várnépek közül emelkedtek a várjobbágyok sorába. Az ilyen kiemelkedéseknél azt látjuk, hogy a várjobbágygá tett castrensis a legtöbb esetben nem kap új földterületeket, hanem csupán régi földjeivel együtt kerül a magasabb társadalmi kategóriába. Ezek a katonáskodás terhe mellett még descensussal is tartoznak a comesnek. Földjeiket a király ugyanúgy adományozza, mint a várnépeket. Így adományozza el IV. Béla a Pozsony várához tartozó szállásadó jobbágyok Nyék nevű földjét 1245-ben. Ugyanő adja Locsmánd megyét Lőrinc asztalnokmesternek, a nemes várjobbágyok földjeinek kivételével, de az újonnan kiemelt várjobbágyok földjeivel együtt, s csak azt a lehetőséget biztosítja számukra, hogy abban az esetben, ha nem akarnak az új birtokosnak szolgálni, földjeiket hátrahagyva továbbállhatnak.²⁷

De nézzük a descensust fizető, mansionként egy-két ekealja földdel rendelkező várjobbágyokkal szemben várjobbágyok gazdag, előkelő rétegét. A hűtlenség vétségében elmarasztalt Pál soproni várjobbágy földjét 9 mansió szolga, 10 legénysorban élő szolga és 4 mansió libertinus művelte 1198-ban. Mihály fia András soproni várjobbágy 10 ekealja földet adott el 20 márkáért Izsák comesnek és nem tudni, mennyit tartott még meg ezután saját használatára. A Kurch nembeli Baka, megint csak soproni várjobbágy, a Szent-máriahegyi (borsmonostori) monostornak adományoz 5 ekealja szántót, a szántón kívül erdőt, kaszálót és egy malmot. Radiszló fia Pósa örökös nélkül elhalálozván, összes vagyona a királyra háramlik, mégpedig 4 egész falu és az Ujcsapnak nevezett föld.²⁸

²⁵ Wenzel: AUO. XI. 503. Szentpétery Imre: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke, 1269. sz.

²⁶ Fejér: CD. V/1. 196. o.

²⁷ Fejér: CD. IV/1. 380. o. Wenzel: AUO. VIII. 50. o.

²⁸ Fejér: CD. II. 344. o., CD. III/2. 225. o., CD. IV/1. 75. o., Wenzel: AUO. VII. 133. o.

Ez hát a várjobbágyság. Pósa 4 faluval rendelkezik, de a Locsmánd megyei Karul, 3 ekealja földön él 10 rokonával együtt, az 1 főre eső 36 katasztrális holdból kell előteremtenie kenyerét és fegyverest küldeni a hadba.²⁹

Ez a két véglet. „De az ebből adódó kép világosan mutatja, hogy a korai feudalizmus társadalmi csoportjai nem minden esetben esnek egybe az osztálykategóriákkal. A várjobbágyság se sorolható egészében a feudalizmus egyik alapvető osztályában sem. Felső rétege az uralkodóosztályhoz tartozik, de a várjobbágyság egy jelentős részében csak olyan a királytól függő — parasztokat kell látnunk, akik a várnépektől csak kedvezőbb szolgálatukban, jogi kiváltságaikban különböznek.”

A királynak a naturál gazdaság miatt a szűk keretek közé szorított állandó jellegű katonai kísérete sem a feudális kizsákmányolás zavartalan menetét, sem az ország fegyveres védelmét nem tudta biztosítani. Ebből adódott a haderő nagyfokú decentralizálásának szükségessége. A királyi birtokok szétszórtsága és a haderő mozgásában a rossz útviszonyokból és a híradás lassú voltából adódó nehézségek is megkövetelték ezt a decentralizálást. Ezek az okok követelték meg a királyi birtokok egy részének a többi birtoktól való elkülönítését és a királyi megyén, a legátfogóbb közigazgatási egységen belül való szervezését. A király a függésébe került szláv és magyar népelemek egy részénél lemondott a termék, pénz- és munkajáradék tetemes részéről, hogy ezáltal a lehetőséghez mérten viszonylag gyorsan összegyűjthető, a megye egész területét fegyveres ellenőrzés alatt tartó és többé-kevésbé begyakorolt, összehozott fegyveres erőhöz jusson. Ezért kerülnek viszonylag jobb körülmények közé a várnépek mint a királyi birtokok egyéb népelemei, és a magánbirtokokon dolgozó parasztok.

Mivel a megye fegyveres erejének nemcsak belső, „karhatalmi” funkciói vannak, hanem részt vesz ez a fegyveres erő az ország védelmében is, egészen természetesen, hogy a várszerkezet az ország nyugati és délnyugati határaihoz közeleső területeken sokkal erősebb, mint az északi, keleti és délkeleti határokon, ahol a földrajzi tényezők nagyobb akadályokat gördítenek a támadó ellenséges haderő gyors mozgása elé, mint a természetes akadályok által kevésbé védett nyugati és délnyugati határokon.³⁰

A királyi megye katonai szervezetének elemeit az ország egész területén megtaláljuk. A megye haderejét kitevő népelemek minden megye esetében (kivéve a tatárjárás után szervezett megyéket) a várjobbágyok, várnépek és a vár hospesei. A vár népeinek ez a három csoportja azonban különböző mértékben vesz részt a fegyveres szolgálatban. A várjobbágyok — a várnépek közül kiemelték kivételével — csak ka-

²⁹ Damanya-i Myxa fiát, Mártont, Karachinus titeli olvasókanonok serviensét. apjával, testvéreivel és egyik testvérenek két fiával nemesíti a király. Mindössze két ekealja földjük van. (Fejér: CD. V/1. 210. o.) Karul, a volt Locsmánd megyéhez tartozó várjobbágy fiaival és rokonaival — összesen 11 fő — a megye adományozása után megmaradnak az új birtokos szolgálatában. Min. várjobbágyok, mindössze három ekealja földdel rendelkeztek (Wenzel: AUO. VIII. 321. o.)

³⁰ Pesty: A magyarországi várispánságok története. 9–10–11. o.

tonai szolgálattal tartoztak. A várföldből birt földjeik is nagyobbak lehetnek mint a várnépé. Ezért számarányukhoz viszonyítva nagyobb mértékben vesznek részt a fegyveres szolgálattban mint a várnépek. A várjobbágyok hadbavonulási kötelezettségét az Aranybulla 1231-es megújításakor a bulla 15. pontjában fogalmazták meg, amikor kimondták, hogy a várjobbágyok külföldi hadjáratokban is tartoznak követni a királyt, nem úgy mint a serviensek. Ez a kötelezettség azonban feltehetően nem jelenti a fejenkénti hadbavonulás kötelezettségét. Nagyon valószínű, hogy a várjobbágyok csak mansióként állítottak egy embert fegyverbe. De az is lehetséges, hogy a szegényebb várjobbágyok közül több mansió küldött egy fegyverest, hasonlóan a turóczy jobbágyfiakhoz, vagy a szépesi nemesekhez.

A várnépek századokba szervezve szolgálnak. A centurionátusok azonban nem csak katonai szervezetet jelentenek, hanem gazdasági és közigazgatási szervezetet is. A várnép minden egyes tagja centurionátusokba van szervezve. A centurionátusokon belül a legkülönbözőbb szolgálattal tartozó várnépekkel találkozunk. Vannak szekeresek, fahordók, szántók, erdőőrök, halászok, pásztorok, a vár kapuinak őrzői, íjkésztők, ácsok stb.

A várnépeknek ezt a megoszlását használta fel régebbi történeti irodalmunk a várnép katonai szolgálatának tagadására. A várnépek katonáskodása azonban a polgári történetírás különböző nézeteivel szemben történelmi valóság. Kálmán törvénykönyvének 35. és 38. fejezete világosan bizonyítja ezt, amikor a civisek közé telepedett vendégek katonai kötelezettségéről vagy az ispánhoz, vagy más királyi tisztségviselőhöz küldött civis katonai szolgálatáról beszél.³¹ De okleveles gyakorlatunk is megőrzött számunkra olyan eseteket, amikor a 12. század közepétől katonáskodó várnépek kapnak előbbi szolgálatuk alól felmentést a királytól, aki így akarja jutalmazni katonai érdemeiket. 1162-ben Farkas soproni civilist veszi ki István a civilisi szolgálat alól Kapuvár védelmében szerzett érdemeiért. Ugyancsak István emeli a pozsonyi várhoz tartozó Omboul-t és 11 társát a vár „előkelői” (proceres eiusdem castris) közé a castrensis szolgálatból, mert mellette híven kintartottak.³²

De hogyan egyeztessük össze ezeket a tényeket azokkal a forrásokkal, ahol nem katonáskodó, hanem fuvarozó, szántó, vagy kézműves szolgálatot teljesítő castrensisokről hallunk? A megoldást a centurionátusokban, mint gazdasági és katonai szervezetekben kell keresni. A várnak teljesítendő szolgálat nem egyenként volt kivette a castrensisekre, hanem egy-egy centurionátus egészére. (II. Endre Gora megyét adományozó oklevele fel is sorolja a comesnek és curialis comesnek a száza-

³¹ „Si quis hospitum accola terram ciuium cohabitata, aut iuxta medietatem substance ciuillium expencionem faciat, aut octo denarios solvat.” (Endlicher i. m. 364. o.) „Si rex forte cuiquam comiti uel ministro aliquem de ciuibus dimiserit, scius in expeditionem pergat, sin autem, ad populum unde exiit, reuertatur.” (Endlicher i. m. 365. o.) Tagányi „A polgár szó vitájához” c. cikkében (Magyar Nyelv 1908) és e cikk nyomán később Holub a civis szót a későbbi várjobbágyok csoportját fedő névnek tartja, de nem elégséges indokkal.

³² Fejér: CD. II. 164. és 173. o.

donként járó szolgáltatásokat.³³ Abból a körülményből, hogy okleveleink nem katonai, hanem más szolgálatot teljesítő várnépekről beszélnek, nem következik az, hogy a várnépeknek nincs olyan rétege, amely katonai szolgálatot teljesít. A centurionátusokon belül a várnépek külön csoportokra differenciálódtak. A fuvarozás terhét nem viseli az egy századon belül élő összes castrensis, hanem csak a szekeresek. Az ispánnak és curiális comesnek századonként járó ökröket — a Gora megyéhez tartozó centurionátusok esetében minden századnak 5 barmot kellett adnia — minden valószínűség szerint nem a vár halászhajókat szolgáltatták, hanem a vár pásztorait. Ha a várispán vagy curiális comes kíséretével együtt jelenik meg egy várnép által lakott faluban, azoknál a castrensiseknél szállnak meg, akiket szállásadó castrensisnek neveznek.³⁴ Így az is természetes, hogy a centurionátus által kiállítandó fegyveresek a várnépeknek abból a rétegeből kerülnek ki, akiket hadakozó castrensiseknek neveznek.³⁵ Ez egészen természetes. A vár szekereszei vagy szántói nem teljesíthetnek katonai szolgálatot. Ökreikkel nem vonulhatnak hadba, fegyverzetük sincs, de nem érthetnek a fegyverforgatáshoz sem. A centurionátuson belül csak néhány falu castrensiset teljesíthetett ezt a szolgálatot. A hadakozó castrensisek falvaikban a fiatalok apáiktól öröklik a fegyvert és valószínűleg ugyanók tanítják meg fiaikat a nyilazásra, a karddal vagy lándzsával vívott közelharc módszereire, a harcserű lovaglásra. Nem lehet másként, hisz a castrensis, vagy szegényebb várjobbágy fiának sem lehetősége, sem ideje nincs arra, hogy a comes katonai kíséretében szerezzék meg ezeket az ismereteket. A fiatal castrensis vagy várjobbágy mire belép a megye hadseregébe, kell hogy ismerje a fegyverek használatát, hogy kiálhassa a megyéispánnak a megye katonai ereje felett tartott szemléjét. Hogy az ilyen szemlék alkalmával a külön-külön sorokban felálló szentkirályjobbágyok, exemptusok és castrensisek végeztek e harci gyakorlatokat, a forrásokból nem derül ki.³⁶ E gyakorlatok feltételezése nélkül azonban hasztalan lett volna ilyen szemlék rendezése. A megyei haderő a csatákban mint taktikai egység szerepel. Ebből szükségszerűen következik, hogy ezt a haderőt harcon kívül is gyakorlatoztassák, ha csak nem akarnak számolni a harcérték minimális színvonalra való csökkenésével.

A megye hadereje elsősorban lovas íjászokból áll. Sem a szegényebb várjobbágy, sem a castrensis nem képes a lovagi fegyverzet beszerzésére. A könnyű lovasság eredményes harca pedig az egységek legnagyobb mértékű összeszokottságát tételezi fel. Nemcsak az egyes harcossal, hanem a lovakkal is be kell gyakorlatoztatni a támadásban a harcrendnek a nyilazáshoz való széthúzását, a színlelt futást, a nyilazáshoz széthúzott harcrendnek a rohamhoz való tömörítését vágatás közben. Az

³³ Wenzel: AUO. XI. 108. o.

³⁴ A pozsonyi vár Bwd és Buhta castrensisel „qui descensum dantes dicuntur”. (Wenzel: AUO. VII. 358. o.)

³⁵ A Keve-i várhoz tartozó Weg falusi castrensisek „qui exercitiales dicuntur”. (Fejér: CD. IV.1. 104. o.)

³⁶ A megye hadereje fölötti katonai szemlére is csak egy alkalommal (s. Váradi Regestrum 304. esetében) ismerünk példát, amikor Vajda dobokai comes szemlélte meg megyéje fegyveres erejét.

ügetésből meghatározott pillanatban a vágta való átcsapás, az egyszerre végrehajtott nyilazás és gyors fordulások: mindez a legnagyobb begyakorlottságot és összeszokottságot tételezi fel, ellenkező esetben a hadrend darabokra szakadozik.

A castrensisek és várjobbágyok tehát a családból hozott egyéni katonai „nevelés” után a megyei gyakorlatok iskoláját végigjárva katonai szempontból használható elemeivé válnak az ország haderejének. Ha a kiképzés alapossága és az egyéni rátermettség találkozna a várföldet művelő paraszt olyan kiváló fegyverforgatóvá válhat, hogy mint hivatásos bajvívó kenyeret is kereshet magának fegyverével. A bajvívás, mint az istenítélet egyik formája gyakori jelenség a korai feudalizmus időszakában. A társadalmi szükséglet ki is termelt egy különleges társadalmi figurát, a hivatásos bajvívó alakját, aki fizetségért megbízója nevében porondra lép, hogy megvívja a perdöntő párbajt. Ezt a foglalkozást csak fegyverrel és alapos rátermettséggel rendelkező, de ugyanakkor meglehetősen szegény egyének választhatják. Jellemző, hogy a források által számunkra megőrzött bajvívók sorában egy zalai castrensis is szerepel, a Cséb falusi Rubynus, akit a bajvívásban szerzett érdemeiért és más, a király számára hasznos szolgálatokért a várjobbágyok sorába emeltek.³⁷

Időzzünk még egy kicsit a várnépek századain kívül álló, de szintén katonáskodó népelemeknél. Az ország határain, egy-egy veszélyesebb területszakaszon, esetleg az ország belső területein fontosabb földrajzi átjáróknál néha a vár joghatósága alatt, de a castrensisek századain kívül szervezett falvakat találunk, amelyekben az örök (speculátorok) laknak. Feladatuk a rájuk bízott területszakasz vagy átjáró megfigyelése és védelme. Hogy ezen a szolgálaton kívül tartoztak-e a királyi hadba is fegyvereseket küldeni, nem tudhatjuk. Külföldi hadjáratban való részvételükről csak egy esetet ismerünk. Félremagyarázhatatlan katonai szolgálatuk miatt régebbi történeti irodalmunk szerette úgy feltüntetni őket, mint szabadokat. Bár termény és pénzzolgáltatásuk a castrensiseknél enyhébbnek látszik, abból a körülményből, hogy a várjobbágyok rétegénél alacsonyabb társadalmi csoportként kezelik őket és földjeiket a király a castrensisekéhez hasonlóan adományozza, arra kell következtetni, hogy ez a „szabadság” nagyjában-egészében megegyezik a castrensisek jogállásával. Legtöbb emlékünk a mai zalai és vasi őrség területéről maradt rólunk, ahol a vasvári comes által fölējük rendelt „örnagy” (maior speculátorum) vezetése alatt teljesíthették gyalogosan katonai szolgálatukat. Egyes telepeiknek, (mint pl. a mai Óri-magyarosd lakóinak) a 13. század végére a serviensekhez hasonló öröklésrendet sikerült kiverelkedni.³⁸

A vár hospeseinek katonai szolgálatáról Kálmán fentebb idézett törvénycikke intézkedett. Kimondta, hogy a várnépek közé telepedett

³⁷ Wenzel: AUO. VII. 218. o.

³⁸ Holub: Zala vármegye története a középkorban. Fejér: CD. IV/3. 525. o. Hazai Okmánytár VIII. 127. o. Erdélyi László: Árpád-kori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései. 21. o.

vendégek a várnépek szolgálatának fele részét kell, hogy teljesítsék, vagy pedig 8 dénárt fizetnek. Hogy a két teher közül melyiket választották szívesebben, nem lehet tudni. Katonai szolgálatukra csak néhány adatkunk van. A nyitrai vár hospesei a tatárok ellen védelmezték a várat és a tengerpartra menekülő király kíséretébe fegyvereseket adtak. A Király-újhelyi „civisek” szintén a tatárok elleni harcban tűntek ki. (Bár az oklevél civisekről beszél, a helység elnevezése azt bizonyítja, hogy a civis szó itt nem centurionátusba szervezett várnépet jelent, hanem egyszerűen a helységhez való tartozást akarja kifejezni. Mint új település esetén legtöbbször, itt is minden bizonnyal hospesekkel van dolgunk.) A marosberényi hospesek kiváltságlevele szerint a comes nem kényszerítheti a település lakóit a hadbavonulásra. A kiváltság nyilván előbb szokásban levő gyakorlatot igyekezett megszüntetni. A más földjére települt földműves hospesek katonai szolgálatára utal IV. Béla egy 1241-es oklevele, amelyből kitűnik, hogy a trencsényi vár Zamár falujába betelepült hospesek 6 mansionként kötelesek egy fegyverest küldeni a király seregébe. A vár földjeit művelő hospesek, ha katonai szolgálatot vállalnak, szolgálatuk jutalmaként bekerülhetnek a vár jobbágyainak tiszteinek a sorába.³⁹

II.

A királyi megye katonai szervezetének felbomlása

A királyi megye bomlásával párhuzamosan erősödik a feudális anarchia. Az erősödő feudális anarchia pedig tovább gyorsítja ezt a bomlási folyamatot, amit a 13. század második felében még betetőztek azok az ellentétek, amelyek a megyeszervezetten belül bontakoztak ki.

A polgári történetírás ezt a folyamatot szubjektív tényezőkből igyekezett levezetni. Pauler II. Endrével kapcsolatban a királyi birtokok elkötyavetyéléséről beszél. Hivatkozik Endre adománylevelének arengájára, ahol bőkezűségének legjobb mértékét a mértéktelenségben határozza meg a mindig adakozó kedvében lévő uralkodó. Rugonfalvi Kiss István egyenesen azt állítja, hogy II. Endre tudatos birtokreformot és katonai reformot hajtott végre, amikor tele marokkal osztogatta báróinak a várföldeket.⁴⁰

A megyeszervezet bomlását nem lehet ilyen szubjektív okokból levezetni. IV. Béla megkísérelte, hogy gátat vessen ennek a bomlásnak, hogy a királyi birtokokat eredeti állapotukba állítsa vissza, hogy a haszontalanul eladományozott várföldeket és a várföldek szétszóródott népeit ismét a várak szolgálatára rendelje. Törekvései azonban — átmeneti

³⁹ Fejér: CD. IV/2. 455. o. IV/2. 174. o. Wenzel: AUO. XI. 532. o. Hazai: Okmánytár. VI. 40. o.

⁴⁰ Pauler: A magyar nemzet története az árpádházi királyok alatt. II. k. 53. o. Rugonfalvi Kiss István: II. Endre birtokreformja: A perpetuitas. (Deprecenŕ Szemle 1927.)

sikerektől eltekintve — kudarcot vallottak. Uralkodásának a tatárjárás utáni időre eső szakaszában politikájának átmeneti sikerei is összeomlottak. A királyi megye bomlási folyamatával tehetetlenül állott szembe, mert törekvései nem estek egybe a feudális társadalmon belül érvényesülő történeti törvényszerűséggel.

A feudális nagybirtok növekedésének és koncentrációjának szükségszerű folyamata a 13. század dereka körül lassan kibontakozó feudális árutermeléssel párosulva előbb a királyi megye gazdasági alapjait, a várföldeket támadja meg, majd eltünteti azokat a különbségeket, melyek a királyi birtokok népeinek egyes csoportjait jellemezték. Ledőlnek azok a jogi válaszfalak, amelyek a feudalizmus alapvető osztályain belül egészen a 13. század második feléig éltek. Eltűnik a különbség az udvarnok, a tárnok és a castrensis között. A várjobbágyok tekintélyes része kiharcolja magának a királyi serviensek jogállását. Így a királyi megye szükségtelenné válik és helyét elfoglalja a nemesi megye.

A tatárok betörése abban az időben érte az országot, amikor még ez a bomlási folyamat nem haladt annyira előre, hogy teljesen megsemmisítette volna azokat a katonai erőket, amik a megyeszervezetben rejtlettek. A királyi megyék még részt vettek a Sajó melletti nagy ütközetben. A megye katonai szervezetének teljes felbomlása a tatárjárás utáni időszakra esik. A kérdés, amit most el kell döntünk az, hogy a tatárok támadása egy olyan szervezeti formának adta-e meg a kegyelemdőfést, amely már csak romjaiban élt, vagy egy meggyengült, de még funkcionáló katonai szervezetnek a végső széthullását siettette.

A kérdés eldöntése érdekében nyomon kell követni a fentebb csak fő jellemvonásokban érintett bomlási folyamatot a bomlás kezdetétől a tatárjárás időszakáig. A legdöntőbb probléma a bomlási folyamat kezdetének fellelése.

A feudális nagybirtoknak a királyi birtokok rovására történő növekedése már a 11. században elkezdődik. De a királyi birtokok csökkenése általában nem jelenti a megyei hadseregszervezet gazdasági alapjait képező várföldek csökkenését is. A különböző egyházi és világi birtokoknak eszközölt földadományok nem érintik szükségképpen a megyék földállagát. A magánföldesúri birtokok növekedése nem tételezi fel szükségszerűen a várföldek csökkenését. Bekövetkezhet ez a növekedés a királyi szervusainak, udvarnokainak vagy más szolgálmányos népeinek az adományozásával is. A királyi birtokok és királyi népek adományozásáról intézkedő oklevelek mindig körül is írják, hogy milyen szolgáltatással tartozó népek vagy milyen szolgálattal terhelt királyi földek adományozásáról esik szó.⁴¹ Hogy a királyi birtokadomány nem jelenti mindig a várszerkezethez tartozó földek csökkenését, azokból az oklevelekből tűnik ki legvilágosabban, ahol a királyi várföldekkel együtt más birtokot

⁴¹ Ez még a XIII. század utolsó évtizedeire is jellemző. Erzsébet királyné Stupan és Deench földeket adományozza: „terras... ad curtem nostram de Segusdino olim pertinentes... ab eadem curte nostra... exceptas...” (Wenzel: AUO. IV. 266. o.) IV. László Epel helység adományozását megerősítő okleveléből: „quandam vilam... ad mensam Regiam seu clicium Regale de Buda pertinentem...” Wenzel: AUO. IX. 77. o.

is adományoz. II. Endre 1217-ben a veszprémi egyháznak különböző királyi birtkokat és népeket adományoz. Többek között Paloznakon 3 mansió szolgagyőri civilist és 2 mansió pohárnokot. Ez az adomány csak a 3 mansió civilis tekintetében érinti a szolgagyőri várat, hiszen a pohárnokok nem a vár szolgálatára vannak rendelve.⁴² A királyi megyén belül szervezett fegyveres erő bomlásának kezdetét tehát arra az időre kell tennünk, ahol legelőször mutatható ki a királyi várszervezethez tartozó földeknek magánföldesúr kezébe való kerülése.

Az első adatunk — nem véve figyelembe a várakhoz tartozó vámok, malmok és halászatok adományozását — amelyből a várbirtokok csorbítása kivehető, III. Béla 1193-as, Modrus megyét illető adománya. Béla uralkodása alatt több idevonatkozó adattal nem is találkozunk. Korántsem akarjuk ezzel azt állítani, hogy Béla — vagy elődei — nem is adományoztak több várföldet, hiszen sok ilyen adományt írásba foglaló oklevelünk pusztulhatott el. Hogy a fentebb említett eset nem az első ilyen természetű földadomány, már abból is valószínű, hogy a király itt már egy egész megye adományozására határozta el magát.⁴³

De azért jogosnak látszik az a feltételezés, hogy a megye bomlása — bár elkezdődhetett már a III. Béla urakodását megelőző évtizedekben — de uralkodásának idejéig a megyék még nem veszthettek túlságosan sokat gazdasági és katonai erejükből. Ezt annál is inkább feltételezhetjük, mert egyéb adatok is arra utalnak, hogy a megye gazdasági gyengülésének első észrevehető nyomait valahol III. Béla uralkodásának ideje körül kell keresni.

Amikor IV. Béla hozzákezd nagy politikai tervének, a várbirtokok helyreállításának megvalósításához, világosan kimondja, hogy az országot abba az állapotba akarja visszahelyezni, mint III. Béla uralkodásának idején volt. Másutt azt mondja, hogy az Imre és Endre által tett örökadományok okozták a királyi korona javainak veszendőbe jutását.⁴⁴ Két külföldi forrás a 12. század közepén a magyar hadszervezetet még úgy tárja elénk, mint ami teljes mértékben a királyi megyeszervezeten alapszik. Amikor II. Géza 1152-ben haddal ment Halicsba a Vlagyimirko ellen harcoló Iziaszláv segítségére, az orosz források a király seregében 73 csapatról beszélnek. Ebből azt tételezhetjük fel, hogy Géza az ország egész haderejével, a 72 megyei haddal ment Iziaszláv segítségére. (A 73. csapat valószínűleg a királyi katonai kísérete.) Dénes nádor 1167-es had-

⁴² „... in poluznuc tres mansiones civilium de Zulgageur... et duas mansiones Buchariorum, ad palatinum pertinencium.” (Hazai Okmánytár V. k. 8. o.)

⁴³ Kerégyártó az első várföldadományt II. Béla korára teszi, a dömösi alapítólevél alapján. Itt azonban nem esik szó várföldadományról. Pesty Frigyes a bomlás első jeleit 1145-re teszi, a tolnai várhoz tartozó Kormó földben látja az első adományozott várföldadományt, de ez a II. Gézának tulajdonított oklevél hamis. (Szentpétery Imre: Az árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. 71. sz.)

⁴⁴ „... regnum nostrum in eum statum, in quo fuerat tempore felicis memoriae Belae regis, Antecessoris nostri, reducendo.” (Fejér: CD. IV/1. 71. o.) „... quod cum nos superfluas et inutiles donationen temporibus piae memoriae Andreae Patris nostri, nec non felicis recordationis Emerici regum Hungariae illustrium factas, per quas ius coronae regiae pene penitus erat annullatum... decrevissemus revocandas.” (Fejér: CD. IV/1. 104. o.)

járatata alkalmával egy elfogott magyar Kinnamos szerint a bizánci sereg vezérének, Contostephanosnak a következőket vallja: „... noha ezt a hadsereget a nálunk hadvezérkedő férfiak közül 37-en vezetik, az összesek feletti hatalom Dénes kezében van”... A magyar hadifogoly által emlegetett „nálunk hadvezérkedő” férfiakban lehetetlen fel nem ismernünk a 36 megyésispánt és a nádorispánt, az általuk vezetett 37 csapatban pedig a 36 megyei hadat és a király katonai kíséretét, vagyis az ország egész haderejének felét.⁴⁵ Láthatjuk, hogy a magyar haderő szervezeti felosztása ezekben az esetekben még teljes mértékben fedi a megyeszervezetet. Ha a megyék közvetlen joghatósága alatt lévő várföldek a 12. század 60-as éveitől komoly veszteségeket szenvedtek volna, a haderőnek ez a szervezeti feloszlása már lehetetlen lenne.

A megye bomlásának kezdete tehát III. Béla uralkodásának korára tehető. Kérdés, hogy ez a folyamat mennyire haladt előre, Béla halála után. Meg kell nézni, hogy a megyeszervezet a 13. század 30-as 40-es éveiben élő, funkcionáló szervezet-e még, vagy nem egyéb, mint a 12. század közepén virágzó megyei katonai szervezet silány maradványa, mely már csak romjaiban él.

Mit mondanak a források? Péter borsodi várjobbágy állítja a borsodi várhoz tartozó Beleta, Lanczy, Mucsony, Radistyán és Császa falvak castrensiseiről, hogy a börtönök őrzése a feladatuk. A bevádolt castrensisek azzal védekeznek, hogy ők a vár hadakozó katonái és nem börtönőrök. A vádló várjobbágy visszariad az istenítélettől, elismeri, hogy alaptalanul akarta őket a börtönök őrzésére kényszeríteni.⁴⁶

1238-ban — mint más vonatkozásban már említettük — a kevei vár Weg falujában találunk hadakozó castrensiseket. Rogerius mester szerint IV. Béla királyunk a tatárok támadásáról értesülve a castrensiseket is hadba hívja.⁴⁷

A trencsényi várhoz tartozó Wecislou falusi várnépek Trencsén várát védelmezték a tatárok ellen és a tengerpartról visszatérő királyt fegyveresen követték ausztriai hadjáratába.⁴⁸

A tatárjárás idejéig mindössze ennyi adata támaszkodhatunk. Menjünk tovább, keressük a tatárjárás utáni időszak hadakozó várnépeit.

1265-ben V. István az Ablonc falusi Lászlót és Istvánt, a gömöri vár castrensiseit, akik a gömöri comes vezetése alatt több hadjárásban részt vettek, a királyi serviensek közé emeli.⁴⁹

1269-ben egy határleírásban a soproni vár Vitya falujában találunk katonai szolgálatot teljesítő várnépekkel.⁵⁰ Ság-i Kilián fia: Anya-

⁴⁵ Hodinka Antal: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai 173. o. Gyóni Mátyas: Magyarország és a magyarság a bizánci források tükrében. 65. o.

⁴⁶ Várad Regestrum 10. §.

⁴⁷ „... fecit per totum Hungariam proclamari, ut tam nobiles, qui servientes regis dicuntur, quam castrensium et pertinentes ad castra... se ad exercitum preparassent.” (Endlicher: i. m. 264. o.)

⁴⁸ Fejér: CD. IV/1. 295. o.

⁴⁹ Fejér: CD. VII.5. 341. o.

⁵⁰ „... terre populorum de Viccha panceratorum, castri supruniensis.” (Modl. 40 082) Mályusz e falu lakóit várjobbágyoknak tartja. (A magyar köznemesség kialakulása. Századok, 1942. 301. o.) A „populus castri” kifejezést azonban forrásaink mindig a várnépekre és nem a várjobbágyokra alkalmazzák.

nus és Us fia János V. István bulgáriai hadjáratában harcoltak. És hogy nem alkalmi hadbavonulással állunk itt szemben, hanem a király hadjárataiban való rendszeres részvétellel, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy ugyanezek a castrensisek részt vesznek Győr ostromában is, ahol egyikük hajítógép kövétől és számszerű nyilaitól meg is sebesült. 1273-ban Kun László ki is veszi a vár szolgálatára alól és a serviensek közé emeli őket.

A zalai vár Irse falujában lakó több castrensis IV. Béla és V. István háborúiban, de különösen V. István osztrák hadjáratában szerzett érdemeikért a castrensisek körül a királyi serviensek közé sorolnak 1271-ben.

A pozsonyi várhoz tartozó Bozzai falusi várnépek fegyveresen csatlakoztak István mellé a IV. Béla elleni harcokban. A Gömör megyei Ablonc faluhoz tartozó János castrensis Gede vár ostrománál szerzett érdemeiket. 1299-ben III. András több pozsonyi várhoz tartozó castrensiset nemesít. A nemesített castrensisek közül az egyik Demeter mesterrel, a pozsonyi comessel harcolt külföldi hadjáratban.⁵¹

Különös figyelemre érdemesek azok az esetek, amikor a várnépek mint magánföldesúri serviensek harcolnak egy-egy úr magánhadseregében. Ezek az esetek már a megyei hadszervezet igen előrehaladott bomlási állapotára utalnak. De ugyanakkor bizonyítják azt is, hogy a megye katonai szervezetének maradványai még a 13. század utolsó évtizedeiben is élnek. A magánföldesúri familiákban harcoló castrensisek ugyanúgy bizonyítják a várnépek katonai szolgálatát, mint a megye zászlaja alatt harcoló castrensisek. Az erősödő magánföldesúri hadseregek ugyanis onnan szerzik meg fegyveres állományuk egy részét, ahol azt készen találják, a királyi várbirtokok katonáskodó népei közül.

Castrensiseknek a magánföldesúri fegyveres familiákban való megjelenésére 1273-ból van adatunk. Hat nógrádi castrensiset, András comes servienseit nemesíti V. István ebben az esztendőben. 1287-ben 20 Szász-i, Lég-i és Hudus-i castrensiset, János comes servienseit emeli Kun László a királyi serviensek sorába. 1311-ben Károly Róbert a várjobbágyok közé helyezi Bud fiait, két Irse falusi — zalai várhoz tartozó — costrensiset. Bár az oklevél kifejezetten nem szól arról, hogy az említettek magánföldesúri serviensek lennének, de az oklevél igen késői kelte és az a tény, hogy ügyükben Miklós mester, a „nagyaságos” ifjú, Gergely tárnokmester fia járt közbe a királynál, erre enged következtetni.

Ha a várnépek katonai szolgálatára vonatkozó eseteket megvizsgáljuk, fel kell figyelniünk arra a motívumra, hogy gyakran egy-egy egész falu hadakozó várnépeiről beszélnek a források. A kevei várhoz tartozó Vég falu esetében és a pozsonyi vár Vitya falujának esetében az egész falut hadakozó várnépek lakják. A Várad Regestrum is névszerint felsorol öt ilyen falut. De azokban az esetekben is, amikor egy-egy faluból csak néhány castrensiset nemesítenek fegyveres szolgálatukért, figyelemre-

⁵¹ MODL. 39 197. Fejér: CD. V/1. 104. o. Hazai Okmánytár VIII. 277. o. Fejér: CD. VI/2. 189.

méltó, hogy az azonos helynevek ismétlődnek. A gömri várhoz tartozó Abloncz faluból (Obnuncz Ablonch) két esetben is nemesít katonáskodó várnépeket a király. A mai Zala megyei Irse községből (Jerse) való castrensisek is kétszer szerepelnek az itt felsorolt esetekben, egyszer az 1271-es, másodsor az 1311-es esztendőkből. Ez az összefüggés különösen azért érdekes, mert viszonylag kevés adaton belül találkozzunk ezeknek a helyneveknek az ismétlődésével. Az ismétlődések arra utalnak, hogy nem véletlen jellegű hadbevonulásokról van itt szó, hanem törvényszerű jelenségről, rendszeres hadbavonulásról. Azt bizonyítják, hogy a várnépek centurionátusai — ahol megmaradtak — még a 13. század 70-es éveiben is elküldik a rájuk kiszabott emberanyagot a királyi hadba.

A tatárjárás körüli időkben a centurionátusok szervezete még élő valóság. A Váradi Regestrum névszerint említ 3 centurionátust (a sapuri századosság, a Székelyszáz és Aga nevű századosságok). De a Fegyvernek(-)i és Asu-i castrensisek is beletartoznak valamelyik centurionátusba, ha nem is említi névszerint ezt a századosságot a Regestrum.⁵² A tatárjárást megelőző esztendőben még minden castrensis centurionátuson belül szolgált. A győri várhoz tartozó Ság, Nyúl, Tarján és Ecs falvak szőlőműves castrensisei mint kiváltságot nyerik a bíróválasztás jogát, és azt, hogy ne legyen centuriójuk, tehát ne tartozzanak századosságba.⁵³

Megfogytak a centurionátusok, de nem bomlott fel. S hogy a centurionátusok katonai terhét viselő castrensisek is megvannak még, ezt nemcsak a fentemlített esetek bizonyítják, hanem az is, hogy a magánföldesúri birtokokra került várnépek között is kimutatható az a katonáskodó elem. II. Endre a veszpréni egyháznak Gizella királynő koronájáért, melyet az egyháztól a kereszteshadjáratra való elindulásakor vitt el, több udvarnok, pohárnok és várnép mansiot adományoz. Közülük Pósa civilisről világosan kimondja, hogy őt mint lovon szolgáló jobbágyot adományozza az egyháznak. Pósa jobbágyi, a vele egyidőben adományozott 4 másik várnép mansió szolgálatához viszonyított „előkelőbb” szolgálatnak már a várhoz való viszonyában is meg kellett mutatkoznia. A pozsonyi vár joghatósága alól kivett és az esztergomi egyház szolgálatára átengedett 4 castrensis az egyház előkelő jobbágyainak szabadságát élvezi. Fegyveres szolgálatukat ezek a castrensisek az esztergomi egyház birtokain is megőrzik. A szóbanforgó négy castrensis leszármazottjaival ugyanis 1291-ben már úgy találkozunk, mint az esztergomi érsek nemes jobbágyaival. 1239-ben IV. Béla a szekszárdi apát 16 lovas precoját menti fel előbbi szolgálatá alól és az apát szabad jobbágyai közé emeli őket. Kárpótlásul az egyháznak 16 castrensis mansiót enged át. Az itt szóbanforgó várnépeket tehát egyenértékűnek tekinti az apát lovasprecoival.⁵⁴

⁵² Váradi Regestrum 147; 209; 154; 206. §.

⁵³ „... non debuit centurionis solvant, non centurionem habeant sicut ceteri castrensens habere consueverunt.” (Fejér: CD. IV/1. 194. o.)

⁵⁴ „Pousam, qui in equo sicut Iobagio servire teneatur.” (Hazai Okmánytár. V. 8. o.) Fejér: CD. III/1. 168. o. Wenzel: AÜO. VII. 67. o. Knauz: M. E. S. II. 298. Vö.: Váczy: A királyi szerviensek és a patrimoniális királyság. 26. o. jegyzet.

A várföldek eladományozása nem csökkentette annyira a vár földjeit, hogy a várszervezetben maradt castrensisek — amíg el nem adományozta őket a király — ne lettek volna képesek katonai szolgálatra. A castrensisek, amennyire ezt forrásainkból ki tudjuk mutatni, általában egy vagy másfél ekealja földdel rendelkeznek masióként. (Még a 13. század 70-es éveiben sem változott meg ez a helyzet.) A Gönyü nevű 3 ekealja földön 6 castrensis mansió él, de az ő használatukban van még ezenkívül a Telek nevű 70 hold is 2 dunai szigettel és egy halászhelylyel együtt. A 8 ekealja nagyságú Ebed földön 8 háznép castrensis él. Udvarnokfalu adományozásakor az adományból kivett 4 mansió castrensis számára 4 ekealja földet assignáltat 1242-ben IV. Béla. Látnivaló, hogy a király általában 1 ekealja földet számít egy várnép mansióra szolgálatuk ellátásának zavartalansága érdekében. 1277-ben a László mesternek adományozot 2 ekealja nagyságú Damasa földön két olyan udvarnokmansió van, akiket a castrensisek közül soroztak az udvarnokok közé földjükkel együtt. Buda szolgagyőri castrensis másfél ekealja földön élt 1268-ig. Kun László 1270-ben 2 mansio castrensis adományoz 3 ekealja földön a vasvári vár carpentáriusai közül. A zalai vár 4 ekealjnyi nagyságú földjét, melyben szőlők is vannak telepítve, 4 mansio castrensis műveli. IV. László Merthey-i Keza fiát, Jakab királyi solymászt megneemesíti és a banai vár földjéből 3 ekealját ad neki. A 3 ekealjnyi földön az örökös nélkül elhunyt Chyna castrensis élt. A szintén örökös nélkül elhunyt Tadeus castrensis a pozsonyi vár földjéből 3 ekealjnyit birtokolt.⁵⁵

Hogy a castrensisek elegendő földdel rendelkeztek ahhoz, hogy fegyverzetre tehesse nek szert és saját költségükön hadbavonulhassanak, azok az esetek is bizonyítják, amikor a király katonai érdemek jutalmazásaként a várnépek közül egyeseket a várjobbágyok vagy serviensek közé emelt anélkül, hogy a várföldből birt földjeiken túl még más birtokot is adományozot volna nekik.⁵⁶

Ha a castrensisek katonai szolgálatának a nyomai még a tatárjárás utáni időszakban is — sőt mint látjuk, még a 13. és 14. század fordulóján is — megtalálhatók, bátran feltételezhetjük azt, hogy ez a fegyveres szolgálat még inkább megvan a tatárjárást megelőző évtizedekben. Nem lehet kétséges, hogy a tatárjárás utáni időszakból hozott példák már nem a normálisan működő megyei-katonai szervezetet tükrözik. A tatárjárás utáni időszakban csupán arról beszélhetünk, hogy az ország határterületéhez közeleső területeken, elsősorban Nyitra, Pozsony,

⁵⁵ A pannonthalmi főapátság története I. 662. o. (Wenzel: AUO. VII, 66. o. MODL. 40 100: 916; Hazai Okmánytár VI. 249. o. MODL. 94 404.

⁵⁶ Előfordul, hogy castrensiseket emelnek a várjobbágyok vagy serviensek közé anélkül, hogy érdemeik felsorolásánál az oklevél világosan utalna katonai szolgálatra. Azonban nagy a valószínűsége annak, hogy ezekben az esetekben is katonai szolgálatot teljesítő várnépekkel van dolgunk. A fehérvári várhoz tartozó Inarch falusi szállásadó jobbágyok apja, Jákob még a vár castrensise volt. A szóban forgó várjobbágyokat 1263-ban sorozta István ifjabb király a vár „tisztos” jobbágyai közé. (Fejér: CD. IV/3. 154. o. Wenzel: AUO. III. 257. o.) Az Aranyosfalusi Sebestyént, aki a szolgagyőri vár 5 nehezéket fizető népei közé tartozott, IV. Béla menti fel a vár joghatósága alól, főleg a kérelmében szerzett érdemekért, (Fejér: CD. VII/1. 343. o.) III. András 1299-ben nemesít több pozsonyi várhoz tartozó castrensiset. MODL. 1529.)

Sopron és Zala megyékben még maradt valami a régi hadszervezetből. Ha a megyén belül szervezett királyi népek katonai szolgálatára és birtokviszonyaira vonatkozó adatokat összevetjük a megyén kívülről, de szintén katonai szolgálattal tartozó királyi és királynői népekre vonatkozó adatokkal, arra a feltételezésre kell jutnunk, hogy a tatárjárást megelőző évtizedek hadszervezete még sok tekintetben megfelel a 11—12. század korára jellemző szervezeti formáknak. A megye katonai szervezetének bomlása tehát a tatárjárásig annyira még nem haladt előre, hogy a megyék által kiállított fegyveres erők súlyuknál fogva ne játszottak volna szerepet az ország egész haderején belül.

De hogyan lehetséges, hogy a megye bomlásának kezdetétől a tatárjárásig eltelt 50—60 esztendő alatt ez a bomlási folyamat csak ilyen mértékben haladt előre? Mi a magyarázata annak, hogy a bomlási folyamat kezdete után 80—90 esztendővel itt-ott még katonai szolgálatot teljesítő várnépekkel találkozunk? Hogy ezekre a kérdésekre választ tudjunk adni, meg kell vizsgálni ennek a bomlási folyamatnak egyes tényezőit.

A bomlást előidéző erők két irányból hatnak a megye katonai szervezetére. Az egyik a feudális anarchia hatása, amely kívülről rombolja a megyét, a másik a megyén belül rejlő ellentmondásoknak a kiéleződése. Nézzük előbb a külső tényezőt, a feudális anarchia bomlasztó hatását.

Imre uralkodásától szinte évenként erősödik ez a hatás. Tényezői a királyi földadományok és az erőszakos birtokfoglalás. Mindkettő az erősödő feudális anarchiából következik. A királynak híveket kell szerezni magának, hogy trónját megtarthassa. Az uralkodó iránti „hűséget” a feudális uraktól csak földért lehet megvásárolni. Földadományokkal lehet elcsábítani a trónkövetelő párthíveit. És az egyszer már megszerzett párthíveket csak újabb földadományokkal láncolhatja magához a király. De az urak nem elégednek meg a várak földjéből kapott adományokkal. Ha szerét tehetik, fegyveres kézzel foglalnak maguknak újabb földeket.

Az egyetlen erő, ami bizonyos mértékig határt szab a magánföldesúri birtoknak a várföldek rovására történő erőszakos terjeszkedése elé, a várnépek és várjobbágyok ellenállása. A várföldek megvédésére a 13. század elején kibontakozó nagy népmozgalom találkozik Béla — az ifjabb király — és a királyi serviensek törekvéseivel. 1221-ben az ifjabb király ki tudja kényszeríteni apjától az erőszakkal elfoglalt várföldek visszavételéről és a szétszóródott várnépek összegyűjtéséről szóló törvényt.⁵⁷ Később Béla még tovább megy egy lépéssel. Elrendelik Imre és Endre örökadományainak a visszavételét. Megjelennek a megyékben a király által a várföldek visszavételére kiküldött bírák és a minde-

⁵⁷ Váradí Regestrum 366. §. Az udvarnokföldek visszavételét még előbb, 1220 előtt megkezdték (Wenzel: AUO. XI. 158. o.). Jellemző, hogy a földek visszavételének szükségessége az udvarnokföldek esetében korábban felmerül. Ebből a tényből is arra következtethetünk, hogy a királyok földadományai az udvarnokok vagy más királyi népek földjeit sokkal inkább érintették, mint a várföldeket.

nünnen összecsdődülő várnépek és várjobbágyok panaszára megkezdik az eladományozott vagy erőszakkal elfoglalt megyei földek visszaszedését.

Hiba lenne, ha túlságosan messzemenő következtetéseket vonnánk le a király és a várnépek törekvéseiből. A visszavett földek jelentős része nem sokkal a visszavétel után ismét a nagybirtokosok kezébe kerül. A Béla által visszavett földek egy részét míg Endre élt, maga a király adta vissza párthíveinek. Legjellemzőbb példa erre az aradi, fehérvári, csanádi és zarándi várhoz visszacsatolt 11 falu esete, amit a visszavétel után két esztendőre Endre már vissza is adott Miklós comesnek. Más földeket később maga IV. Béla adott vissza a tulajdonosuknak. Ezekben az esetekben a várföldek csak hosszabb vagy rövidebb időre cseréltek gazdát.⁵⁸

A 30-as évek végétől azonban megváltozik a helyzet. Béla trónralépése után következetesebben tudja keresztülvinni a várföldek visszavételére irányuló politikát. Forrásainkban megjelennek azok az oklevelek, amelyek a földek visszavétele után csak a tulajdonosnak meghagyott birtokokat erősítik meg, vagy később az eredetileg visszaszerzett birtokokból csak kisebb mennyiséget adományoznak újra. János fia Saul arról panaszkodik a királynak, hogy a Pozsony megyébe küldött bírák birtokai miatt sokat háborgatják és földjeiből nagy mennyiséget csatolnak vissza a várhoz. Béla hajlik kérésére és a számára meghagyott földek birtokában meg is erősíti őt, nehogy ezek miatt is újabb zaklatásoknak legyen kitéve. A várföldek visszavételére küldött Opoj bán előtt rögtön a Bánátba való érkezése után megjelennek a Byrin-i vár jobbágyai és bevallják az erőszakkal elfoglalt várföldeket, amelyeket vissza is vesznek Juxa vicebántól és testvéreitől. 1240-ben Endre pozsonyi comes, mint a pozsonyi vár földjeinek visszavételére kiküldött bíró, több Pozsony megyei castrensis falu követelésére Karacsai Remegtől vesz vissza földet. Az 5 ekealjnyi Anala földből, melyet a kiküldött bírák a szolgagyőri, banai és komáromi castrensisek földjeinek minősítettek, csak másfél ekealjzat ad vissza az esztergomi egyház curialis comesének. Hasonló a helyzet a nyitrai várhoz tartozó Ratun föld esetében is.⁵⁹

1231 után a serviensek már nem látják célravezetőnek a királyi megye népeivel együtt harcolni a bárók ellen. A zalai serviensek már a királyi megyétől függetlenül lépnek fel érdekeik megvédésére. Az aranybullából még egyformán kicsendülnek a várnépek, a várjobbágyok és serviensek követelései. A királyi megye népeinek és a servienseknek a törekvései azonban nem esnek teljes mértékben egybe. A várjobbágyokat és a várnépeket a királyi megye széthullása magánföldesúri függésbe jutással fenyegeti. A várföldek eladományozása és elfoglalása a várnépeket és várjobbágyokat sokkal közvetlenebbül érinti, mint a királyi servienseket. A serviens, ha fellép a várföldek és megyék adományozása ellen, ezt csak a bárók további gazdasági és katonai erősödésétől való félelmében teszi. A királyi megyében a serviens nemcsak

⁵⁸ Wenzel: AUO. VI. 503 o.; XI. 231. o.; MODL. 283, Fejér: CD. IV/2. 495. o. Hazai Okmánytár VI. 160. o.

⁵⁹ Wenzel: AUO. VII. 34. o.; 61. o.; XI. 316. o.; Fejér: CD. IV/I. 156. o.; Wenzel: AUO. VII. 104. o.

a bárók katonai erejét viszonylag ellensúlyozó katonai szervezetet látja, hanem azt a szervezetet is, amelyik elküldi tisztjeit, hogy falvaiban beszedje a kollektát és a dénárokat, vagy vármunkára hajtja népeit. A szegényebb serviensek sokszor a nem kívánatos szomszédokat ismerhetik meg a várjobbágyokban és várnépekben, akik szervezetségükben rejlő erejükkel elfoglalhatják földjüket, sőt szabadságukat is megtámadhatják. A borsodi vár Oym falujának civilisei Sanctus centurio, Péter várnagy és Márton hadnagy vezetésével négy királyi szervienst a várnépek közé akarnak hadyszeríteni, de Váradon bevallják, hogy igazságtalanul vádaskodtak és visszaadják a serviensektől elfoglalt 2 ekealja földet.⁶⁰

A megyéhez tartozó földeknek a vár céljaira való visszavétele már nem célja a servienseknek. A várjobbágyok és a castrensisek néha úgy viselkednek, hogy nem nevezhetők a legkivánatosabb szövetségeseink. Az ispotályosok a zempléni vár több jobbágyát és castrensist vádolják azzal, hogy a rend egyik prediumát feldúlták és ezzel 28 márka kárt okoztak. A Hongun falusi Uztras is várjobbágyokat és castrensiseket vádol a birtokának feldúlásából származó 20 márka kár miatt. Uros apát a pozsonyi vár jobbágyait és civiliseit állítja bírák elé Sala föld elfoglalása és az apátság két falvának feldúlása miatt. A solyomi vár Wicha falujából való várjobbágyok az apát vallomása szerint földet adtak el a pannonhalmi apátságnak. A föld miatt később vita támadt, a birtokot a várjobbágyok visszafoglalták, az apátság egyik kápolnáját felgyújtották és még egyéb károkat is okoztak. Az apát kérésére a pápa kiátkozta a hatalmaskodásban részvevő várjobbágyokat.⁶¹

Ákár úgy értékeljük ezeket az eseteket, mint a várföldek visszavételének erőszakos formáit, akár erőszakos földfoglalási vagy hatalmaskodási kísérletnek könyveljük el őket, az bizonyos, hogy a földet foglaló, fegyveres kézzel dúló várjobbágy és castrensis nem kelthette a legrokonszenvesebb érzéseket a királyi serviensekben. Falvai vagy földjei a várföldek szomszédságában feküdtek. A várföldből itt-ott elszántott egy-két ekealja föld nyugtalan éjszakákat okozhatott a servienseknek még akkor is, ha a király által delegált bírák neki kedveztek a várföld határainak

⁶⁰ A vádlottak ugyan nem mondják magukról, hogy királyi serviensek, hanem egyszerűen azzal védekeznek, hogy a király katonái. („... de genere equestri scilicet militum regis...”) (Az ügyben azonban nem a várispán, hanem Gyula „vicarius iudex regis” ítélkezik, ami félreérthetetlenül a szóban forgó egyének serviensi jogállására vall.) Várad Regestrum. 79. §. Pesty: A magyarországi várispánok története 62. o.)

⁶¹ Várad Regestrum 87. §. 124. §. A pannonhalmi főapátság története I. k. 676. o. Sala föld ügyében Gertrúd királyné ítélkezik férje távollétében az apát javára. De minden jel arra mutat, hogy már előbb is vitában állottak az apát és a várjobbágyok. Legalábbis erre enged következtetni az 1212 táján készített Salai határjáró levél, melyet II. Béla nevében hamisítottak. A hamisítványt az apát fel is használta a várjobbágyokkal folytatott pereiben. Később Dénes nádor tart vizsgálatot, végre IV. Béla ítél 1239-ben. A várjobbágyok és várnépek úgy látszik csak két ekealjni földhöz való jogukat tudták bizonyítani, amit Gertrud meg is ítél számukra. Azonban ezt is az apát rendelkezésére bocsátják, aki viszont 10 márkát enged el a föld ellenértékéért a két falu feldúlásáért kiszabott 35 márka pénzbírságból. A meg-megújuló per a legszebb példa a várjobbágyok és várnépek harcának szinte hihetetlen szívósságára (Wenzel: AUO. I. 132. o.; II. 92. o., 94. o. Pannonhalmi rendtörténet. I. 94.)

megjársákor. — Mit kezdhetett a szegényebb serviens 1 szál kardjával s néhány baltával vagy fütükössel rendelkező szolgája vagy szabadosa támogatásával, ha hordás idején a vár szekereszei 10—15 fegyveres várjobbágy vagy casternsis kíséretében megjelennek az elfoglalt földön, hogy behordják a gabonát, vagy egy éjjel bosszúból meggyújtják feje felett a házat? Ezért kell a servienseknek a királyi megyétől függetlenül szervezkedniök. Saját személyüket illetően nem tartoznak bele a megyébe. Azokat a kapcsolatokat is minimálisra igyekeznek csökkenteni, amelyek népeiken keresztül fűzik őket a megyéhez. Az Aranybullának a serviens birtokain a megyésispán bíráskodási jogkörét korlátozó passzusa világosan mutatja ezt a törekvést. A serviensek mozgalma tehát szükségszerűen önálló útra terelődött. De a várnépek mozgalma ezzel még nem szűnik meg. Az Aranybulla kiadását követő évektől ugyan nem hallunk olyan eseteket, hogy a várjobbágyok és a várnépek erőszakos úton igyekeztek volna várföldet visszafoglalni, de a mozgalom mégis tovább folyik. A király a várföldek visszafoglalásának népi mozgalmát „törvényes” keretek közé terelte a 30-as évek vége felé a delegált bírák kiküldésével.

Ha nem is állíthatta helyre a tömegmozgalom és IV. Béla politikája a megyék régi gazdasági, politikai és katonai erejét, mindenesetre gátat vehetett e szervezet gyors bomlása elé. A várszerkezethez tartozó tömegek szívós küzdelme átmenetileg megállította a megyeszervezet bomlását. A megyéhez tartozó falvak és birtokok eladományozása miatt — mint Rogerius írta — a megye katonai állománya már olyan mértékben megcsappant, hogy a megyésispánoknak nincs elég emberük s ezért ha valahová felvonulnak a megyei haddal, egyszerű katonáknak látszanak. Ez volt a helyzet a kortárs véleménye szerint Béla trónrajutásakor. De amikor a király és a feudális nagybirtokosok közötti gyűlölködés okairól beszél, azt mondja Rogerius, hogy a király visszavette azokat a falvakat és birtokokat, amelyeket a nemesek külföldi hadjáratokban elszervedett fáradságukért, fogságukért, vagy rokonaik haláláért kaptak elődeitől, így azok, akik közülük gazdagok és hatalmasok voltak és nagy kísérettel rendelkeztek, most magukat alig tudták eltartani.⁶² Rogerius bár feltétlenül túloz, — szemléltetően tárja elénk Béla politikájának eredményeit. Senki sem hiheti neki el, hogy az ispánok már annyi fegyverrel sem rendelkeztek, hogy Béla uralkodása előtt hadbavonuláskor nem lehetett különbséget tenni köztük és az egyszerű katonák között, mint ahogy az sem valószínű, hogy a megyék katonai szervezetének restaurációja olyan eredményekre vezetett volna, hogy a gazdaságilag meggyengült urak nemhogy zajongó kíséretük, de maguk eltartására is nehezen gondolhattak. Az elmondottakból azonban nyilvánvaló, hogy Bélának a tömegmozgalomra támaszkodva sikerült szerény eredményeket elérni, ami katonai vonatkozásban átmenetileg a megye katonai szervezetének bizonyos fokú megerősödésében és a magánhadsegregatek átmeneti gyengülésében tükröződött.

A várföldeken kibontakozó tömegmozgalomra támaszkodó király po-

⁶² Endlicher: im. 259., 262. o.

litikájának tehát része van abban, hogy átmenetileg megállította a megye katonai szervezetének további bomlását, hogy a tatárok elleni harcban az olyan szervezetlen paraszti ellenálláson kívül, mint amilyenről Rogerius beszél az Agya-i, Vajdu-i, Giráld-i és más falubeli népek esetében, a királyi megye katonai rendszerén belül szervezett népi erők is részt vehettek. A várnépek katonai szolgálatát bizonyító 13. századbeli adatok és Rogeriusnak a castrensisek és várjobbágyok hadbavonulásáról szóló megjegyzése arra utalnak, hogy a királyi megyéből származó erők még figyelemre méltó részét képezhették a Muhinál csatát veszített magyar seregeknek.

A tatárok győzelme súlyos áldozatokat követelt a megyék katonai erejétől. A magyar haderő katasztrófális vereségében a hadbavonult várjobbágyok és várnépek tömegesen eshettek el. De nemcsak a Muhi melletti szekértáborban vérezhetett el a megyék fegyveres állománya. A várak védelmére hagyott várnépek és várjobbágyok a várfalakon lelheték halálukat. A veszített csata után az országon végig vágató tatár csapatok a várak meglepett falvaiban vagy menekülés közben megszárolhatták le a hadba nem vonult várnépeket és várjobbágyokat. Így gyilkolták le a nyitrai vár egyik falujának lakosságát négy háznép kivételével. A várnépek tatárjárás okozta veszteségeit tükrözik a tatárjárás utáni királyi adományban állandóan fel-felbukkanó megjegyzések a tatárok ideje óta üres várföldekről. A tatár pusztítás látható nyomai egy nemzedéken keresztül élnek az országban. A szomszédok 40—50 esztendőn keresztül emlékeznek arra, hogy a várnépek parlagon hagyott, gazbenőtte földjei közül melyek azok, amelyeknek művelőit a tatárok nyilasták le, hányták kardélre vagy hurcolták magukkal.⁶³

A tengerpartról visszatérő király azonban nem hagy fel célkitűzéseivel. A megváltozott politikai körülmények ugyan nem engedik meg, hogy a várbirtokok teljes helyreállításának politikáját folytathassa, de a várak tatárjárás előtti birtokállagának restaurálását még lehetségesnek tartja. Nem hallunk többet az örökadományok visszavételéről. Béla már azóta maga is adományozott várföldeket, így lehetetlen lett volna a tatárjárás előtti politikai programot végrehajtani anélkül, hogy saját párthíveivel ne került volna sor surlódásokra. Egy új, radikálisabb birtokviszasszerzési akció a feudális urak közt ismét erős ellenkezést váltott volna ki. Béla tehát csak a tatárjárás ideje óta jogtalanul elfoglalt várföldek visszavételét tűzhetné ki célul.⁶⁴

Ezt a célkitűzést a lehetőségekhez mérten következetesen igyekezett is végrehajtani. Még az egyház birtokaihoz is hozzányúlt. IV. Ince 1244-ben meghagyja Bélának, hogy a pannonhalmi apátságtól elvett tizedeket, birtokokat és egyéb jószágokat haladéktalanul adja vissza az apátnak. Az apát ugyanis bepanaszolta Bélát, hogy nem érez együtt „nyomorúságukkal” — pedig a tatárok az apátság összes jószágait felprédálták —, hanem birtokaikat megrövidíti. Egy másik levelében azt

⁶³ Wenzel: AUO. VII. 225. o.; VIII. 341. o.; IV. 237., 310. o.

⁶⁴ Wenzel: AUO. II. 271. o.

követeli a királytól, hogy az apátság Billa, Gönyü és Udorch falvait adja vissza.⁶⁵

Szlavóniában szintén a tatárjárás előtti birtokviszonyokat akarja helyreállítani. 1249-ben István szlavón bánt bízta meg, hogy a tatárjárás ideje óta elidegenített várföldeket visszaszerezze, aki Podogria megyébe érve már csak szentesíti a comes és a várnépek által Priba fiától visszavett várföldek határait s egyben a várnépek jelenlétében írásban rögzíti a számukra meghagyott birtokokat is.⁶⁶

Az 50-es évek közepétől ismét erősebb törekvést látunk a király részéről a várföldek visszavételére. A megyékben újra megjelennek a király kiküldött bírái, akik a várjavakról és a várak népeiről még az örökadományok visszavétele idején Béla által készített regestrumok alapján megkezdik munkájukat. Az ausztriai Szent Kereszt apátság kezében csak azokat a birtokokat hagyja meg, amelyeket ő maga adományozott, az apátság által elfoglalt földeket a várhoz csatolja vissza. 1258-ban a vorozsdi és dobicai várjobbágyoknak sikerült elfoglalt várjavakat bírói úton visszaszerezni.⁶⁷

A király és a várnépek egymásra utaltsága a tatárjárás utáni időszakra is jellemző. A kiküldött bírák mindenütt az összegyülekezett várjobbágyok és várnépek panaszai alapján végzik munkájukat. Béla világosan látja, hogy terveit csak a várjobbágyokra és várnépekre támaszkodva tudja végrehajtani. Hogy Béla tudatosan törekszik ennek a „szövetségnek” az erősítésére, kézzelfoghatóan bizonyítja egy adománylevel, amelyben földdel jutalmazza Istvánt és Mykét, két zalai várjobbágyot, mivel mindketten hasznosnak mutatkoztak a vár jogainak őrzésében és az elidegenített várjavak visszaszerzésében.⁶⁸

A várnépek azonban nem akarnak tudomást szerezni a király megváltozott politikájáról. Minduntalan túllépik a Béla által szabott törvényes kereteket. Annak ellenére, hogy a kiküldött bírák félreérthetetlenül kimondják, hogy csak a jogtalanul elfoglalt várföldek visszavételéről eshetik szó, a várjobbágyok és várnépek fellépnek a Béla által törvényesen adományozott várföldek visszavételének igényével is. Nem újulnak ugyan meg a bullamozgalom erőszakos földfoglalásai, nem találkoznak már birtokokat feldúló várjobbágyokkal és castrensisekkel, de kis darab földek csendes eltulajdonítása még itt-ott előfordul.⁶⁹

Béla tatárjárás utáni politikájának ellentmondásai azonban mind élesebben kezdenek megnyilvánulni. Maga is érzi ezeket az ellentmondásokat. Már egy 1247-es adománykor megjegyzi, hogy adományoz ugyan várföldet, de ez az adományozás nem sérelmes sem a vár, sem a vár-

⁶⁵ Ugy látszik, hogy Béla már a tatárjárás előtti időszakban is vett vissza birtokokat az egyháztól. (Wenzel: AUO. II. 157. o., 159. o., 37. o.)

⁶⁶ Wenzel: AUO. VII. 290. o.

⁶⁷ Wenzel: AUO. II. 256. o. Knauz: Monumenta Eccl. Strig. I. 400. o. Fejér: CD. VI 2. 293. o. Wenzel: AUO. II. 271. o.; VII. 483. o. 491. o.

⁶⁸ Hazai Okmánytár. VIII. 81. o.

⁶⁹ Wenzel: AUO. II. 260. o. VIII. 301. o. 203. o. 190. o. „Preterea statuimus, quod terre nobilium, quas populi liberarum villarum nostrarum, vel domine regine, seu uduornici seu castrensium, quocunque occasione occupaverunt et detinent restituantur ipsis nobilibus...” (1267. 5. §. Endlicher: i. m. 513. o. Wenzel: AUO. VIII. 206. o. XII. 33. o. 36. o. Hazai Okmánytár VIII. 65. o. MODL. 40 076.)

népek szempontjából. De egyszerre nem lehet úrnak is, várnépnek is kedvében járni. Világosan látja maga is, hogy a várföldek adományozása sérelem a várnépeknek. Az általa Marknak adományozott Tenkus és Tyka földek miatt viszálykodás támad az új birtokos és a Bolondóc-i vár castrensisei között. Az ügy Béla elé kerül. Döntése tükrözi tatárjárás utáni politikájának felemás voltát. A szóbanforgó földeket várépítés terhe mellett adta Marknak. Vissza nem veheti tőle. De az is érdeke, hogy castrensiseinek száma minél nagyobb legyen. Így igyekezik mindkét fél kedvében járni, a föld egy részét a várnépeknek adja vissza. Adományoz, de nem akarja lazítani a várnépekkel kötött szövetséget sem. Az udvarnokok comesének adományozza a pozsonyi vár egyik földjét, de az új birtokost beiktató pozsonyi comesnek lelkére köti, hogy a földön élő 6 mansió castrensiseknek elegendő földet hasítson ki, hogy abból gond nélkül élhessenek. S a derék ispán igyekezik is megnyugtatni a castrensisek sorsát szíven viselő király lelkiismeretét, írván a királyhoz küldött relációjában, hogy annyi földet asszignált az adományból kivett castrensiseknek, hogy abból nem 6, de 20 mansió is komótosan megélhet! (?) Meglehetősen sovány vigasz a várnépek számára, mert az ispán relációja belekerült a király adománylevelébe s ezzel örökre elzárult előttük az elveszett földek visszaszerzésének lehetősége.⁷⁰

A király adománylevelei egymás után húzzák ki a földet a várnépek lába alól. Béla uralkodásának utolsó szakaszában már maga is egész megyét adományoz. Az urak a király hozzájárulásával kővárakat építenek a várnépek viskóinak szomszédságában. Még a reménye is elveszik annak, hogy a várúr által elragadott földbe még egyszer beleakassza ekéjét a castrensis vagy a várjobbágy. A világi és egyházi birtokosok kiharcolják népeiknek a vármunka alóli mentességet, hogy több elsajátítható terméktöbblet jusson számukra. A várak körül végzendő munka mind a várnép nyakába szakad. A feudális árutermelés lassú kibontakozása szétszaggatja a földközösségeket és kiváltságokhoz juttatja a várak hospeseit. A kiváltságos hospesetelek lakóival eddig sok helyen közösen bírt földeket kiszakítják a vár földjeiből. Az uralkodó osztály tagjai között mind gyakoribb lesz a földek áruba bocsátása. A földközösség a föld árubabocsátásának béklyójává válik. A nemesek elhatárolják azokat a földjeiket, melyeket eddig a várnéppel osztatlanul bírtak. Román és Pósa királyi szerviensek 1251-ben különíttetik el földjeiket a Palkonya-i castrensisek földjeitől. Izsóp fia János comes sem akar közösen birtokolni a várnépekkel „az ország jelenlegi romlása és háborúja miatt”. A castrensisek könyörögnek, hogy ne vállassza el földjeit az övéiktől, mert nem lesznek képesek megélni az így megfogytakozott területen.⁷¹

A feudális anarchia bomlasztó hatásának tatárjárás utáni erősödésével párhuzamosan bontakozik ki a megyén belül rejlő ellentétek kiéleződése. Az ellentétek csírájában már adva voltak a tatárjárás előtti időszakban is a várnépek és várjobbágyok között megnyilvánuló jogi

⁷⁰ Wenzel: AUO. VII. 227. o. II. 194. o. VIII. 227. o.

⁷¹ Hazai Okmánytár: VII. 42. o. Wenzel: AUO. IV. 94. o.

különbségekben, a királyhoz való különböző jogi viszonyukban. Ez a jogi különbség azonban a tatárjárás előtti időszakban még nem lazította a várnépek és várjobbágyok szövetségét a várföldek visszavételéért vívott közös harcukban. A jogi különbség okozott ugyan surlódásokat a várjobbágyok és várnépek között az olyan esetekben, amikor a várnépek a várjobbágyok közé igyekeztek bejutni, vagy a várjobbágyok közül igyekeztek egyeseket maguk közé kényszeríteni. Ezzel azonban még nem gyengült a megye ellenálló képessége, az ellentétek nem szakítják el a várhoz való viszony kötelékeit. A megye ezekben a surlódásokban sem embert, sem várföldet nem veszít. A megyén belüli belső ellentét akkor válik a megyét romboló tényezővé, amikor a gazdagabb várjobbágyok arra a jogi kiváltságukra támaszkodva, hogy a várföldekből birt földjeiket a király nem adományozhatja el, *megkísérlik a művelésük alatt álló várföld átalakítását elidegeníthető nemesi birtokká*. Önkényesen kilépnek a vár szolgálatából és a serviensek közé igyekeznek sorozni magukat. De nemcsak elidegeníthető birtokaikat szakítják el a vártól, hanem a várföldből birt földjeiket is. IV. Béla 1257-ben több ilyen várjobbágyot helyez vissza a vár szolgálatába, Kanka nevű birtokukat visszacsatolja a várhoz és csak később adja azt ismét vissza nekik. Még az is előfordul, hogy a királyi bírák által egyszer már visszavett és a várhoz visszacsatolt földet jogtalanul másodszer is eladnak a várjobbágyok.⁷²

De ha nem is lépnek ki önkényesen a várjobbágyok a vár szolgálatából, vagy nem is adnak el várhoz tartozó földeket, a várnépekkel közösen birtokolt földjeiket igyekeznek határokkal elkülöníteni. Egy-más után lépnek ki a földközösségekből. A földközösségből való kilépés állandó ellentétekhez vezet a várjobbágyok és várnépek között. 1253-ban Eturuh rokonsága és a Pozsony-i vár jocularatai között folyik vita 1 ekealja föld miatt, amit Roland nádor ki is hasít a várnépek földjeiből a várjobbágyok számára, pedig a várnépek határozottan állítják, hogy ők senkivel nem birtokoltak közösen. Az 50-es évek végén a Dráván túli részekben — ahol a bomlás folyamata előrehaladottabb, mint az ország más területein — *már általános és a király által is elismert gyakorlat a várnépek és a várjobbágyok földjeinek különválasztása*. A Gerzeche megyébe küldött Csák mester nemcsak a jogtalanul elidegenített várföldek visszavételére kap utasítást a királytól, hanem a várjobbágyok földjeinek a castrensisekétől való elkülönítésére is. 1256-ban a Garig-i vár castrensisei és jobbágjai között támad vita a földek határait illetően. Béla több oklevelet ad ki a határok írásba foglalására, nehogy idők múltával a várjobbágyok a castrensisek birtokából földeket foglaljanak el, vagy a várnépek a jobbágyoktól földet követelhessenek vissza. Más helyen királyi adományból nyert földek miatt támad vita várjobbágyok és várnépek között.⁷³

A várjobbágyoknak a földközösségből való kilépése a 60-as évek elején már annyira természetes, hogy azok a Tónye földön élő személyek, akik magukat a szolgagyőri vár jobbágyainak állítják — noha a

⁷² Wenzel: AUO. VII. 452. o. Hazai Okmánytár: VI. 81.

⁷³ Wenzel: AUO. II. 242. o. Smiciklas: CD. V. 26; 32; 34; 61; 391; 629. o.

vár öt pondust fizető népei közé tartoznak —, a várföldből a castriensisekkel közösen bírt földet menten fel is osztják egymás között.⁷⁴

A belső ellentétektől meggyengült megyék még kisebb mértékben tudnak ellenállni a külső nyomásnak. A várjobbágyság és várnépek közös fellépése ritkábbá válik. Az ellentétek lehetetlenné teszik az együttes ellenállást, így megszűnik az az utolsó tényező is, ami a királyi megye katonai szervezetének bomlását bizonyos fokig lassította.

A földközösségből kilépő várjobbágnak már nem fűződik érdeke a várföld védelméhez. A castriensis és várjobbágy külön utakat kezd járni. A szövetséges nélkül maradt castrensis, mivel semmi reménye nincs már a várföldek megőrzésére és még kevesebb azok visszaszerzésére, a növekvő vármunkák elől menekül. Otthagyja a várföldeket, hogy mint szabad hospes boldoguljon. A várnépek szökése nem új leléség. Már Kálmán törvénykönyve beszél szökött civisekről. A Várad Regestrum 121. esetében is találkozunk magánföldesúri birtokon dolgozó castrensisekkel. A szétszóródott várnépekben — amelyeknek összegyűjtéséről az 1221-es királyi parancs beszélt — nemcsak erőszakosan elhurcolt parasztokat kell látnunk, bizonyosan akadnak közöttük szökött castrensisek is. A várnépek tömeges szökése azonban feltehetően csak a tatárjárás utáni időszakban válik általánossá. Erre engednek következtetni azok a nyomok, hogy az üres várföldek csak a 13. század 60-as éveitől kezdenek nagyobb mértékben feltűnedezni a királyi adománylevelekben.

A megye bomlási folyamatának nagy fordulópontját tehát az 50-es évek végén és a 60-as évek elején kell keresni. A bomlás egyes tényezőit tükröző adatok mind ezt bizonyítják. Az 50-es években van Béla utolsó nagyobb földvisszavételi akciója, amelyre a várnépek és várjobbágyságok még aktívan reagálnak. De már az 50-es években megjelennek a várjobbágyság és várnépek ellentéteit tükröző adatok is. Ugyancsak ebben az időszakban kezdődik a várnépek és várjobbágyság földközösségeinek bomlása. És a 60-as években már az egyik oldalon megjelennek a castrensisek által elhagyott földek, a másik oldalon pedig kezdenek feltűnedezni az úri magánhadseregekben szolgáló várjobbágyságok. Az 50-es évek végén a megyerendszer bomlását gátló összes tényező hatása megszűnt, a királyi megye a 70-es években jóformán teljesen eltűnik. A benne megszervezett királyi népek szétszóródnak a magánföldesúri birtokokon. A castrensisek és a szegényebb várjobbágyság egy része nyomtalanul eltűnik és egyik alkotó elemét teszi ki az egységesedő jobbágy osztálynak. A várjobbágyság középső és felső rétege, kiegészülve a katonai szolgálatot teljesítő castrensisek egy töredékével, legtöbbször a magánföldesúri familiákon keresztül, de néha azok megkerülésével, a királyi szerviensek sorába jut, és egyik elemét képezi az egységesedő nemességnek. A királyi megye közigazgatási és katonai funkcióit a nemesi megye veszi át, a megmaradt várföldeket pedig az Anjouk alatt várgazdaságokon belül szervezik újjá. A királyi me-

⁷⁴ „... quod terra, quam modo ipsi habent, fuit terra... castri, quam mixtim colebant cum castrensibus. Sed postquam facti diviserunt terram castri vestri inter se, quam nunc possident. Szentpétery i. m. 1269. sz.

gye nyomai azonban sokáig fennmaradtak. 1270-ben még a régi módon funkcionál egy-két faluban a vasvári vár spekulátorainak a szervezete. Az egykori Vinodol-i comitátus 1280-ból származó összegyűjtött statutuma még külön passusokat tartalmaznak a várőrök (grascik) és százdosaik (satňnik) által elkövetett testi sértések büntetésére. Néhány Pozsony-i castrensis még 1298-ban is földvitába keveredik. Drugeth Vilmos nádor 1335-ben a Sopron városában tartott generális kongregáción még megvizsgálja a Sopron-i vár jobbágyainak és castrensiseinek szolgálatát. Amikor Zsigmond spekulátorokat adományoz földjeikkel együtt, ők őri szolgálatukra hivatkozva igyekeznek ellentmondani az adománynak. Az adófizetés szempontjából a várgazdaságok nemeseit (nobiles castrenses) még Mátyás is megkülönbözteti 1467-es decretumában az ország nemeseitől.⁷⁵

*

A királyi megyékben megszervezett katonai erők csak egy részét képezik tatárjáráskori haderőnknek. A hadbavonuló várjobbágyokon és a hadakozó castrensiseken kívül a székely, besenyő és kún könnyűlovasság, a királyi serviensek, a különböző királyi népek jobbágyai, a királynő hadakozó népei, az egyház hadakozó jobbágyai és a feudális nagybirtok szervezetenként lassan önállósuló magánhadseregei képezik a kor magyar hadseregének elemeit.

A királyi megye maga is csak szervezeti keret. A megyei haderő betöltheti a magánhadsereg funkcióit is. A várjobbágyok és várnépek fegyveres ereje az ispán kezében a feudális anarchia eszközévé válhat, annál is inkább, mert a megye hadseregén belül ott harcolnak az ispán magánhadseregének fegyveresei is. A 13. szd. folyamán, az ispán magánhadserege állandóan erősödik, a várjobbágyokból és várnépekből álló fegyveres erő pedig rohamosan csökken. A fejlődő magánhadseregek szétfeszítik a régi szervezeti keretet, megjelennek a feudális nagybirtok szervezetenként önálló magánhadseregei.

⁷⁵ Hazai Okmánytár. VIII. 127. o. Wenzel: AUO. IV. 387; 388; 400. o. V. 200. o. Hazai Okmánytár. II. 126. o. Erdélyi: Árpád-kori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései 22. o. Pesty: A magyarországi várspánságok története. 750. o.